

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

Жалалабат мамлекеттик университети

Абдувалиев Ибраим

**ЭТИМОЛОГИЯ ЖАНА
ЛЕКСИКОГРАФИЯ**

Бишкек 2007 Жалалабат

УДК 80/81
ББК 81
А 13

Жалалабат мамлекеттик университетинин
Илимий- техникалык кеңеши басмага сунуш кылган

Пикир айткандар:

С. Өмүралиева, филология илимдеринин доктору, профессор

К. Саматов, филология илимдеринин доктору, профессор

А. Омор, филология илимдеринин кандидаты

Адис редактор:

Т. К. Ахматов, КР ИУА корреспондент- мүчөсү

А 13 Абдувалиев И.

Этимология жана лексикография.- Б.: “Айат”, 2007.- 144б.

ISBN 978 9967- 433-13-7

Китеп этимология менен лексикографиянын теориялык маселелерин чагылдырып, практикалык маанилерин ачып берип, жогорку окуу жайлардын студенттерине, аспиранттарга, кыргыз тили мугалимдерине жана тил илимине, жалпы эле тилге кызыккан көпчүлүк окурмандарга арналды.

А 4602000000-07

УДК 80/81

ББК 81Ки

ISBN 9789967 – 433 – 13 – 7

Абдувалиев И., 2025

Редактордон

Кыргыз тил илиминде лексикология боюнча бир топ эмгектер жазылып, жогорку окуу жайлары үчүн бир нече окуу китептер жарыкка чыккан. Бирок алардын биринде да лексикологиянын этимология жана лексикография бөлүмдөрү тереңдетилип, изилдөө обьектилери, максат, милдеттери, принциптери деген сыяктуу теориялык маселелери менен практикалык маанилери көрсөтүлүп жазылган эмес болчу. Тилдеги сөздөрдү чогултуу, алардын түрдүү маанилерин ачып, түпкү тегин аныктап чыгуу, сөздүктөрдү түзүү жумуштарынын теориялык жана практикалык маселелери болот. Кыргыз тил илиминде сөздөрдүн тегин аныктап этимологиялык талдоолор жүргүзүлүп, ондогон сөздүктөр жарыяланганы менен этимология менен лексикографиянын максат, милдеттери, илимий изилдөө обьектилери көрсөтүлгөн эмгек жарала элек.

Менин окуучум, доцент И. Абдувалиев кыргыз тилинин лексикологиясынын так ушул бөлүмдөрү боюнча алда канча терең изилдөө жүргүзүп, монография деңгээлине алып чыгып эмгек жаратып олтурат. Эмгекти эки бөлүмдөн кураштырып, биринчи бөлүмүн этимология, ал эми экинчи бөлүмүн лексикография деп атап, алардын обьектилерине, максат, милдеттерине жана башка теориялык маселелерине токтолуп, бир топ жогорку деңгээлде иштеп чыккан. Кыргыз тилинин этимологиясынын өзүнө чейинки жетишкендиктерине токтолуп, атайын изилдөө жүргүзүп, этимологиялык сөздүк жаратпаган болсо да академик Б. М. Юнусалиевдин кыргыз тил илиминдеги мына ушул тармактын өнүгүшүндө эмгегинин зор экендигин өзгөчө белгилейт.

Китептин экинчи бөлүмүндө болсо, кыргыз тилинин лексикасынын орто кылымдардагы күнчыгыштын атактуу лингвисти Махмут Кашгари тарабынан сөздүккө катталгандыгын далилдүү фактыларды келтирип, «кыргыз лексикографиясынын башаты 1072-жыл деп айтууга толук укугубуз бар» деген пикирин айтат. Чынында эле М. Кашгаринин өзүнүн түрк, түркмөн, огуз, чигил, ягма, кыргыздардын сөздөрүн жыйнап, иреттеп китеп кылып жараттым деп айткан жайы бар.

Эмгектин дагы бир ийгилиги кыргыз тилинин этимологиясы менен лексикографиясын жалпы түркологиялык эмгектер менен тыгыз байланышта карагандыгы болуп эсептелет. Өткөн кылымдардагы түрк тилдүү жазма эстеликтер негизинен азыркы жандуу түрк тилдеринин бардыгына бирдей таандык болуш керек. Китепте мына ушул идея баштан-аяк өзөктүү сызык катары айтылып өтөт.

Ошентип, И. Абдувалиевдин бул чакан китеби кыргыз тил илиминин азырынча колго алына элек тармагына арналып жазылган. Ал кыргыз тилчи адистерге, аспиранттарга, жогорку окуу жайлардын студенттерине жана жалпы эле тилге кызыккандарга керектүү эмгек болуп жаралган.

Т. Ахматов, КР ИУА корреспондент-мүчөсү.

Алгысөз

Азыркы кыргыз тили боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн министрлик тарабынан бекитилип жарыяланган окуу китептери жетишпейт. Капчыгы жука делинген өкүмөтүбүз жогорку мектеп мындай турсун, орто мектептерге да окуу китептери менен окуу куралдарын жетиштире албай келет. Мындан келди, министрлик жакынкы жылдарда жогорку окуу жайлар үчүн атайын окуу китептерин жаздырып, тиешелүү эксперттерден өткөрүп, бекитип жарыялоо милдеттерине кайрыла алат деп айтуу кыйын. Анткени, окуу китептерин жаратуу бир топ кыйынга турса, аны жарыялоонун өзү эле оңой эмес каржылоону талап кылып, андан ашкан машакат. Ошондуктан студенттер үчүн алдын ала чакан-чакан окуу куралдарын жазып жарыялап туруу оң.

Жогорку окуу жайлардын филология багытындагы факультеттеринде «кыргыз тили жана адабияты» адистиги боюнча билим алып жаткан студенттер азыркы кыргыз тили курсун окуп, анын фонетика, графика, лексика, морфология, синтаксис деген негизги бөлүмдөрүн гана атайын кайтарым эсеби (отчеттуулугу) менен өздөштүрүшөт. Ал эми этимология, орфоэпия, орфография сыяктуу бөлүмдөрү башка бир бөлүмдүн тутумунда кыска гана окутулуп, болбосо таптакыр эле окутулбай калып келет. Ошондон улам болушу да ыктымал, лингвистиканын бул бөлүмдөрү боюнча окуу китеби жазылган эмес, кыргыз тилинде атайын окуу куралы да жарала элек.

Сөздөрдү жыйноо, аларды бир тартипке келтирип иреттөө, сөздүк түзүү, сөз маанилерин ачып изилдөө тил илиминдеги өтө жооптуу жана бир топ кызыктуу жумуш. Жалпы элдин энчиси болгон кыргыз тилиндеги бардык сөздөрдү толугу менен чогултуп жыйнап алыш мүмкүн эмес, бирок илимпоздор мунун үстүндө тынымсыз иш жүргүзүшүүдө. Кыргыз тили жана адабияты адистигине ээ болууга далалаттанган келечектин кадрлары да мындай жооптуу жана кызыктуу маселеге кайрылбай койбойт.

Мына ушул жагдайларды эске алып, сөз чогултуу деген эмне, сөз маанилерин ачуу деген эмне, анын кандай максаттары бар, кандай милдеттери бар, илимде сөз чогултуп, сөз маанилерин ачуунун эмне кереги бар деген сыяктуу суроолорго жооп иретинде ушул китепти жараттык. Сөздүн маанилери, алардын кайдан келген теги, сөздүктөр, сөздүктөрдүн түрлөрү, түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги сөздүктөрдүн дээрлик бардыгы окуу куралга тиешелүү түшүнүктөрү менен камтылды.

Сөздүк жаратуунун теориялык жана практикалык маселелери, жарала турган сөздүктөрдү сапаттуу кылып жогорку деңгээлге көтөрүү жолдору да каралды. Сөздүн жана анын тутумдук бөлүктөрүнүн келип чыгышын изилдөөгө да, этимологиялык сөздүктөрдү жаратуунун жолдоруна да кайрылдык. Кыргыз тилинин келечекте жарала турган сөздүктөрүнүн таанып-билдирүүчүлүк жана илимий беделинин көтөрүлүшүнө да пайдасы тийбей койбойт деп ойлойбуз.

Көпчүлүк окумуштуулар тарабынан лексикологиянын бир бөлүмү катары таанылганы менен этимология буга чейинки окуу китептерде өзүнчө бөлүм катары атайын көрсөтүлүп, тиешелүү түшүнүккө азырынча ээ боло элек. Кыргыз лингвисттеринин ичинен Э. Абдулдаев менен А. Жалилов гана этимологияны лексикологиянын бир бөлүмү катары атап өтүшөт, бирок алардын экөө тең ага кеңири түшүнүк беришкен эмес¹. Ал эми кээ бир окуу китептерде этимологиянын сөз жөнүндөгү илимдин бир бөлүмү экендиги таптакыр эске алынбай кала берген². Ж. Мукамбаев³, С. Өмүралиева⁴, А. Сапарбаевдерде⁵ болсо, этимологиялык сөздүктөр жөнүндө гана түшүнүк берилет.

¹ Абдулдаев Э., ж. б. Кыргыз тили. Фрунзе: Мектеп, 1986; Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. 1-бөлүк. Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. Бишкек, 1996.

² Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. Лексикология. Фрунзе, 1971.

³ Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Фрунзе, 1978.

⁴ Ахматов Т., Өмүралиева С. Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Фрунзе, 1990.

⁵ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Бишкек, 1997.

Башка түрк тилдеринин биз назар салган окуулуктарында да тил илиминин этимология бөлүмү атайын бөлүнүп көрсөтүлбөйт⁶.

Сөз жөнүндөгү илимдин, башкача айтканда, лексикологиянын өзүнчө бөлүмдөрү болуп эсептелген этимология менен лексикографияны биз азыркы кыргыз тили окуу предметинин өз алдынча бөлүмдөрү катары карап, бул эмгегибизде алар жөнүндө кеңири түшүнүк берүүгө аракеттендик.

Эскерте кетчү нерсе, эмгектин жазылышы компьютерде ишке ашып, ташымал электрондук машиненин эрки менен жүргүзүлдү. Ошондуктан, кыргыз тилинин пунктуациялык эрежелерине туура келбеген *чей-инки, то-олор, су-укка, зат ато-очтун* өңдүү автоматтык түрдө ишке ашкан ташымалдар китепке ошол бойдон түштү.

Азыркы кыргыз тили курсу, анын лексикасы боюнча студенттердин билим деңгээлин көтөрүүгө өбөлгө болор бул иш тууралуу сунуш, ой-пикир, сындар болсо төмөндөгү дарекке жиберүүңүздөрдү сурап, алдын-ала ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

Жалалабат ш., Ленин көч., 57., тел. 5-59-68.

⁶ Узбек тили лексикологияси. Тошкент, 1981; Жафаров С. Муасир азербайжан дили. Лексика. Бакы, 1982.

Айрым кыскартуулар

аз. – азербайжан тили.
алт. – алтай тили.
башк. – башкырт тили.
диал. – диалект (аймак) сөзү.
ДТС – древнетюркский словарь.
каз. – казак тили.
кар. – караим (карайым) тили.
ккалп. – каракалпак тили.
КОС – кыргызча-орусча сөздүк.
кырг. – кыргыз тили.
монг. – монгол тили.
ног. – ногой тили.
с.уйг. – саруйгур тили.
тат. – татар тили.
тув. – тува тили.
тунг. – тунгус тили.
түр. – түрк (түркиялык) тили.
түркм. – түркмөн тили.
өзб. – өзбек тили.
уйг. – уйгур тили.
хак. – хакас тили.
чув. – чуваш тили.
як. – якут тили.

ЭТИМОЛОГИЯ

1. 1. Жалпы маалымат

Этимология гректин *etimon* чындык, сөздүн негизги мааниси жана *logos* окуу, түшүнүк деген маанидеги сөздөрүнөн куралган. Этимология тил илиминде төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1. Тилдин материалдык бирдиктеринин (сөздүн, сөз мүчөлөрүнүн, туруктуу сөз айкаштарынын, кээде тыбыштардын да) түпкү тегин, келип чыгышын изилдеген тил илиминин бир бөлүмү.

2. Сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн тарыхы, келип чыгыш теги. Сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн келип чыгыш тарыхынын изилдениши. Бул маанисинде этимология лингвистикалык мисалдарда гана эмес, география, этнография сыяктуу башка илимдердин изилдөөлөрүндө да колдонула берет.

3. Тилдик каражаттардын (сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн, туруктуу сөз айкаштарынын, тыбыштардын) пайда болуш, жаралыш тарыхын изилдей турган ыкма.

Булardan тышкары XIX кылымга чейин «этимология» деген термин тил илиминде «грамматика» деген терминдин маанисинде да колдонулуп келген.

Биз бул эмгекте этимологияны, негизинен, биринчи маанисинде гана колдонуп, сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн, туруктуу сөз айкаштарынын, кээде тыбыштардын да, түпкү тегин, келип чыгышын изилдеген тил илиминин бир бөлүмү болуп окутула, үйрөтүлө турган окулма (предмет, дисциплина) экендиги тууралуу сөз кылабыз. Бирок, ал ушу кезге чейин теориялык жоболору иштелип чыгып, лингвистиканын фонетика, лексика, морфология, синтаксис өңдүү башка бөлүмдөрүндөй болуп толук кандуу окулма (предмет, дисциплина) деңгээлине чыга элек.

Этимология мектептерде да, атайын жана жогорку окуу жайларда да тил илиминин өз алдынча бөлүмү катары окутулбайт. Ошентсе да этимологиялык иликтөөлөр, тил каражаттарынын пайда болушун түшүндүргөн талдоонун үлгүлөрү фонетиканын да, лексикологиянын да, грамматиканын да мисалдарында кеңири колдонулуп келет.

Этимологиянын пайда болушу менен өнүгүш доорлору тил илиминин тиешелүү жогорку деңгээлге көтөрүлө өнүгүү мезгили менен байланыштуу болуш керек. Анткени, этимологиялык иликтөөлөрдү, изилдөөлөрдү жүргүзүү изилдөөчүнүн тил илиминен жогорку деңгээлде сабаттуу болушун талап кылат. Тил илиминин теориялык маселелерин да терең өздөштүрүп чыгышы зарыл.

Демек, этимологиянын өзүнчө бөлүм катары, лексикологиянын бир бөлүмү катары жаралышын, калыптанышын тил илиминин кийинки эле доорлордогу абалы менен, тил илиминин лексикасынын, грамматикасынын өнүгүп-өкүндөө мезгилдери менен байланыштырабыз. Этимологиянын калыптаныш тарыхын айрым окумуштуулар салыштырма-тарыхый тил илиминин пайда болушу жана младограмматика агымынын мезгилинен бери карай деп эсептешет⁷. Этимологиялык изилдөөлөр көбүнчө тыбыштык, фонемалык, морфемалык иликтөөлөргө негизделет. Мындай мазмундагы иликтөөлөр көбүнчө лингвистикалык изилдөөлөрдүн тарыхый, салыштырма-тарыхый, салыштырма-типологиялык жана эксперименталдык ыкмалары менен жүрүп ишке ашат.

⁷ Брунова Е. Г. Об этимологическом анализе на современном этапе. – Филологические науки. 2002. № 2. 67-6.

Тил тарыхый узак мезгил бою өнүгүп-өркүндөө процессин баштан кечирип келет. Убакыт өтө берип, анын тыбыштык түзүлүшү өзгөрбөстөн бир калыпта айтылып жүрүп олтура бербейт. Сөздөрдүн, сөз формаларынын оозеки түрдө жандуу колдонулушунда тилди алып жүрүүчүлөрдүн сүйлөө маданияты, сүйлөө манералары тилдин тыбыштык түзүлүшүнө акырындык менен таасир этип жүрүп олтурат. Мындай таасирлерден улам барып-барып тилдеги айырмачылыктар келип чыгат. Географиялык шарттарга жараша элдин бир бөлүгү башка бөлүктөрү менен тыгыз байланышта боло албай калышынан улам да бара-бара алардын тилинде өз ара окшош эместиктер пайда болот. Мындан тышкары кошуна жашаган элдердин тили да таасирин тийгизет. Ар башка аймактарда ар башка элдер менен кошуна болуп, алардын ортосундагы мамиле, карым-катыштардын натыйжасы да тилдеги аймактык өзгөчөлүктөрдүн келип чыгышына алып келет. Мына ушул баштапкысы, байыркысы билинбей калган, тыбыштык түпкү турпаты түшүнүксүз болуп кеткен сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн, кээ бир туруктуу сөз айкаштарынын тегин таап чыгуу, түпкү маанисин ачуу сыяктуу зарыл проблемалар тил илиминде тынымсыз коюлуп жүрүп олтуруп, аны чечүү этимология бөлүмүнүн милдети болуп эсептелет.

Ошентип, тилдеги сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн түпкү тегин, байыркы турпатын, тутумдук алгачкы түзүлүшүн ачуунун мааниси чоң. Анткени, тил жандуу кубулуш болуп көбүнчө адам баласынын оозеки кебинде жашап, мезгил өткөн сайын өнүгүп, өзгөрүп, узак доорлорду баштан кечирип, улам жаңыланып жүрүп олтурат. Тилдин материалдык бирдиктери ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар боло берет. Көпчүлүк сөздөр баштапкы, байыркы тутумдук түзүлүш кебетесин өзгөртүп жиберип, азыркы учурда алардын түпкү тегин аныктоого мүмкүн да болбой калган учурлар бар. Мындай көрүнүштөрдүн – тилдеги сөздөрдүн, алардын тутумдук түзүлүшүнүн сырларын ачуу тилдин тарыхынын да, ошол тилде сүйлөгөн элдин тарыхынын да көмүскө жактарын ачууга өзүнчө өбөлгө болот. Мына ушундай жооптуу жумуштар лингвистиканын этимология бөлүмүндө жүзөгө ашырылат.

Лингвистикада этимология тилдердин генеологиялык жактан тектештигин аныктоодо баа жеткис фактыларды таап, айтыла турган көз караштын, жобонун тууралыгына шек келбес далилдерди айтып чыгат. Мисалы, **айгыр** деген сөздүн этимологиясынан биз түрк тилдеринин гана эмес, бүткүл алтай (урал-алтай) тилдеринин да тектештигин даана көрө алабыз: *аз.*, *алт.*, *башк.*, *каз.*, *кар.*, *ккалт.*, *кырг.*, *ног.*, *тат.*, *түр.*, *түркм.*, *өзб. диал.*, *хак. диал. айгыр*; *өзб.*, *уйг. айгир*; *тур. диал. айкыр*; *с. уйг. азгыр*; *тув. аскыр*; *хак. асхыр*; *як. атыыр*; *чув. айар*; *ДТС адгыр, азгыр*; *монг. азырга, азрага*; *тунг. адырга*.

Келтирилген мисалдардан **айгыр** деген сөздүн жалпы алтай тилдер тобуна орток сөз экендиги далилденип турат.

Этимологияда иликтөөлөр сөз менен сөздү, сөз мүчөлөрү менен сөз мүчөлөрүн, тыбыш менен тыбышты салыштырып изилдөө жүргүзөт. Ошондуктан, этимология деген илим лингвистикалык илим болуп эсептелет, болгондо да сөз жөнүндөгү илим, сөздүн маанилерин, анын ички түзүлүш тегин, жаралышын чечмелеп көрсөтүүчү илим болуп эсептелет. Анын өзүнө жараша изилдөө объектиси, изилдөө ыкмалары, изилдөө критерийлери, алдыга койгон максаттары бар. Ал гана эмес, этимологиянын, этимологиялык изилдөөлөрдүн өзүнчө түрлөрү (жолдору) да болоору белгилүү (караңыз: 1. 9.).

Лингвистикада ошентип, жогоруда белгиленгендей, этимология лексикологиянын бир бөлүмү катары каралып келет.

1. 2. Этимологиянын объектиси

Этимологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн адегенде этимологиянын объектисин аныктайбыз. Башкача айтканда, эмненин келип чыгышын, кайсыл фактыны далилдөө керек экенин же иштин объектисин тактап алуу зарыл.

Этимология жүргүзүүнүн объектиси болуп тилдин материалдык каражаттарынын бардыгы кызмат кылышы мүмкүн. Анткени, сөздөрдүн гана эмес, сөздүн мүчөлөрүнүн да, айрым тыбыштардын, туруктуу сөз айкаштарынын (фразеологизмдердин) да, айрым бир сүйлөм түзүлүштөрүнүн да жаралыш, пайда болуш, келип чыгыш жана айтылып калыш тарыхы болот. Демек, этимология жүргүзүүнүн объектисин этимологиянын максатына жараша аныктайбыз, башкача айтканда, тыбышка этимология жүргүзөбүзбү, сөзгө жүргүзөбүзбү, сөз мүчөлөрүнө жүргүзөбүзбү, мына ушундай максаттарга карата алдыда эмнелердин түпкү тегине саресеп саларыбыз такталып аныкталат.

Эгерде биз тигил же бул сөздүн келип чыгыш трыхын, жаралышын, түпкү тегин изилдей турган болсок, биздин этимологиябыздагы негизги обьектибиз конкреттүү сөз болот. Ал эми тилдеги тигил же бул тыбыштын пайда болуш тарыхын изилдей турган болсок, негизги обьектибиз ошол тыбыш болот. Туруктуу сөз айкаштарынын тарыхын изилдеген этимологияда изилдөө объектиси болуп сөздөрдүн лексикалык маанилери, маанилик өзгөрүүлөр кызмат кылат, этимологиялык талдоолор ошол туруктуу айкалыштагы ар бир компоненттин жана алардын ажырагыс биримдикте тургандагы жалпы лексикалык маанилери тууралуу жүрөт.

Этимологиялык изилдөөлөрдө негизги объект менен бирге кошумча объектилер да болушу мүмкүн, анткени бир эле тилдик каражаттын түпкү тегин аныктоодо ошол каражаттын тутумундагы бөлүктөрдүн да тарыхын, келип чыгышын аныктоо талап кылынат. Мисалы, кыргыз тилиндеги **чейин** деген сөзгө этимология жүргүзгөнүбүздө, анын тутумундагы сөз мүчөлөрүнүн да, тыбыштардын да келип чыгышы, пайда болушу изилдениш керек. Андай болбогон учурда этимологиялык негизги максат аткарылбай калат. Карап көрөлү, **чейин** кээ бир башка түрк тилдеринде «д (т)» тыбышы менен айтылат: ккал., каз., ног. **дейин**. Ал эми **дейин** байыркы баба тилдеги **тегри** деген жандоочтон өзгөрүп келген. Демек, сөз башында «д (т)» тыбышы менен «ч» тыбышынын алмашуу процесси жүргөн. Салыштырып көрөлү, ног. **дери**, чув. **тери**, уйг. **теги**, аз. **дэк**, түр. **дек**. Кыргыз тилинин деле айрым диалектилеринде **дейин**, **дейри**, **дейре**, **дере** деген айтылыштар **чейин** маанисинде жолугат⁸.

Байыркы түркчө **тегри** формасына байыркы баба тилдеги багыттооч (орусча тексттерде *направительный надеж*) жөндөмөсүнүн «-н» мүчөсү жалганган. Ошентип, сөздүн өнүгүп өзгөрүшү мындайча жүргөн: байыркысы **тегрин**, андан **тейрин**, андан **дейин**, **дейре**, **дере** анан барып **чейин** болуп өнүгүп жүрүп олтурган.

Көрүнүп тургандай, бирерде **чейин**, **дейин** сөздөрү тууралуу изилдөөлөр жүрүп, ошол сөздөр негизги обьект болду да, байыркы баба тилде гана айтылган багыттооч жөндөмөсүнүн «-н» мүчөсү менен сөз башындагы «т», «д» жана «ч» тыбыштары кошумча обьект болду. Негизги объект – сөз, сөздүн келип чыгыш теги, ал эми кошумча обьект катары сөздүн башында кайсы тыбыштын айтылышы менен сөздөгү байыркы жөндөмө мүчө болду.

Айта кетиш керек, эч бир тилдин алфавити андагы тыбыштардын көп кырдуу айтылыш маанилерин толук чагылдырып бере албайт. Ошондуктан илимий этимологияда тилдик каражаттардын маанилерин өтө так чагылдырыш үчүн кошумча тамга белгилери арбын колдонулат. Мисалы, түрк тилдеринин ар кандай этимологиялык сөздүктөрүн түзгөн окумуштуулар өз китептеринин алфавитине *а, ә, һ, w, а, а, е, е, и, о, ө, п, с, т, у, у, ү, х, ч, ш* сыяктуу кошумча тамга белгилерин иштеп чыгып пайдаланышкан. Бул, албетте,

⁸ Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. 1-том. Фрунзе, 1972. 531-б.

тиешелүү объектине өз угулушундай, өз айтылышындай кылып так берүү аракеттеринен улам келип чыккан амал.

1. 3. Этимологиянын максат-милдеттери

Этимологиянын, этимологиялык изилдөөлөрдүн эң негизги максаты тилдин материалдык бирдиктеринин (тыбыштардын, сөз мүчөлөрүнүн, сөздөрдүн, туруктуу сөз айкаштарынын, сүйлөм курулуштарынын) пайда болуш, келип чыгыш тегин аныктап, алардын байыркы турпатын ачып көрсөтүш болуп эсептелет. Этимологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында тилдик бирдиктердин сырткы турпаты менен маанилеринин байыркы баба тилге тиешелүү көрүнүштөрү ачылып, ар бир бирдиктин алгачкы формалары калыбына келет. Тилдердин тектештиги, тектештик белгилери, бири-бирине окшобогон айырмачылыктар, тилдик түрдүү карым-катыштар аныкталат. Тектеш тилдердин бири-бирине болгон жакынкы жана алыскы тектештик мамилелери такталат. Башка тилдерден кабыл алынып, өздөштүрүлгөн фактылардын жалпы мүнөзү, тематикалык топтору белгилүү болот. Ар бир лингвистикалык материалдык фактынын баштапкы тыбыштык турпаты, алгачкы мааниси, маанилик өзгөрүүлөрү, өнүгүүлөрү далилденет. Алардын калыптаныш, өнүгүш, өзгөрүш тарыхы менен кошо таралыш ареалдары да аныкталат.

Этимологиялык изилдөөлөрдүн максаты изилдөөлөрдүн сөзгө каратабы, сөз мүчөлөрүнөбү, тыбышкабы же сүйлөм түзүлүшүнө каратабы, кандай объектиге карата жүргөндүгүнө жараша да аныкталат. Лингвистикада этимологиялык изилдөөлөр көбүнчө сөзгө карата жүргүзүлүп, сөздүн тутумундагы мүчөлөр, тыбыштар жана ошол сөз катышкан туруктуу сөз айкаштары менен сөйлөмдөр кошумча объект болуп келет.

Сөзгө карата болгон этимологиялык изилдөөлөрдө төмөндөгүдөй негизги үч максат ишке ашат:

1) сөздүн, сөз формасынын байыркы баба тилдеги тыбыштык көрүнүшүнөн, лексикалык же грамматикалык алгачкы маанисинен бери карай өнүгүш, өзгөрүш тарыхы аныкталып такталат;

2) сөздүн, сөз формаларынын тутумдук түзүлүшү, сенек болуп калган, ажыратууга мүмкүн болбой калган мүчөлөрүн таап чыгуу ишке ашат, жок болуп кеткен тилдик каражаттар белгилүү болот;

3) сөздөрдүн башка тилдерден өздөштүрүлгөндүгү, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн алгачкы булагы, кайсы тилден келгендиги аныкталат.

Этимологиянын, этимологиялык изилдөөлөрдүн максаттарынын түбү барып этимологиялык сөздүктөрдүн жаралышына алып келет. Этимологиялык изилдөөлөр ар түрдүү жолдор менен жүргөндөй эле, этимологиялык сөздүктөр да өтө ар түрдүү болуп жаралат. Тектеш тилдердин этимологиялык сөздүгү, бир эле тилдин этимологиялык сөздүгү, чоң (көлөмдүү) этимологиялык сөздүк, кыскача этимологиялык сөздүк. Энциклопедиялык сөздүктөр жана лингвистикалык сөздүктөрдүн башка түрлөрү да көбүнчө этимологиялык мүнөздөгү сөздүк болуп жаралышы мүмкүн (сөздүктөр тууралуу китептин экинчи бөлүмүндө кененирээк сөз болот, караңыз: 2. 5.).

Демек, этимологиялык изилдөөлөрдүн максаты жарала турган этимологиялык сөздүктөрдүн мүнөзүнө, максатына жараша да аныкталат. Тектеш тилдердин, башкача айтканда, генеологиялык бир топтогу (группадагы) бир нече тилдердин этимологиялык сөздүгүн түзүү максатында жүргүзүлгөн этимологиялык изилдөөлөр өзүнүн алдына ошол тилдердин бардыгын, алардын диалектилерин, тарыхын, башка тилдер менен болгон карым-катыштарын, ошол тилдерде сүйлөгөн элдердин узак тарыхын, этнографиясын, үрп-адатын, салтын, маданиятын, диний түшүнүктөрүн, антропологиялык түзүлүштөрүн терең өздөштүрүү милдетин койот.

Албетте, этимологиянын негизги милдети болуп тилдеги (же тектеш тилдердеги) мүмкүн болушунча бардык сөздөрдүн келип чыгышын, куралышын жана маанилик түпкү тегин ачып түшүндүрүү болуп саналат. Ошентсе да этимологиялык изилдөөлөрдүн максаты менен милдеттери тандап алган изилдөө методдору менен изилдөө жүргүзүү принциптерине кандайдыр деңгээлде көз каранды болот. Мисалы, тыбыштык (фонетикалык) принципте жүргүзүлгөн этимологиялык изилдөөлөрдөгү максат, милдеттер морфосемантикалык принципте жүргүзүлгөн этимологиялык изилдөөлөрдөгү максат, милдеттерге дал келбеши мүмкүн. Анткени, фонетикалык принципте тилдеги тыбыштардын жасалыш, айтылыш касиеттеринен туруп сөздөрдүн же сөз мүчөлөрүнүн келип чыгыш, пайда болуш, жаралыш тегине назар салсак, морфосемантикалык принципте болсо, тыбыштык дал келүүлөр эмес, сөз мүчөлөрүнүн (сөздүн уңгусунун, курандысынын, уландысынын) дал келүүлөрү, алардын маанилеринин дал келүүлөрү негизгиси болуп эсептелет.

Этимологиялык изилдөөлөрдүн, мына ошентип, ар түрдүү максаттарына жараша биз анын негизги лингвистикалык милдеттерин төмөндөгүдөй болуш керек деп аныктайбыз:

1. Тилдик бирдиктердин азыркы абалынан байыркы баба тилдеги тыбыштык турпаттарына жана берген маанилерине чейинки «басып өткөн жолуна» саресеп салуу. Мындай милдет тилдеги төл элементтердин, тилдин өзүнө тиешелүү болгон бирдиктердин түпкү тегин ачып берет.

2. Кабыл алынган же өздөштүрүлгөн тилдик бирдиктердин кайдан келген тегин аныктап тактоо үчүн элдин кайсы доорлордо кайсы элдер менен карым-катыш мамилелерде болгондугун эске тутуп иликтөө жүргүзүү. Мында башка тилдерден келген элементтердин түпкү теги аныкталып, кайдан келген булактары белгилүү болот.

3. Лингвистикалык мыйзамченемдиктердин шартынан туруп тыбыштык өзгөрүүлөрдүн, грамматикалык категориялардын ырааттуулугунун негизинде иликтөөлөрдү жүргүзүү. Бул милдеттин ишке ашышы менен тилдин материалдык бирдиктериндеги өзгөрүүлөрдүн, маанилик жылыштардын дайыны белгилүү болот.

1. 4. Этимологиялык изилдөөлөрдүн принциптери

Этимологиялык изилдөөлөрдүн принциптери болуп тилдик бирдиктердин түпкү тегин аныктоодо карманар негизги изилдөө багыттары эсептелет. Тыбыштардын, сөз мүчөлөрүнүн, сөздөрдүн же сүйлөм курулуштарынын келип чыгыш, пайда болуш тегин аныктап, алардын маанилерин ачып чечип берүүдө этимологиянын лингвистикалык төмөндөгүдөй үч принциби бар:

- 1) тыбыштык (фонетикалык) принцип;
- 2) морфосемантикалык принцип;
- 3) тарыхый принцип.

1

Тыбыштык принципте (фонетикалык принцип) тилдик бирдиктин пайда болушун аныктоо үчүн андагы тыбыштардын ролу өзгөчө болуп көрсөтүлөт. Мисалы, **Ысыккөл** деген сөздүн келип чыгышында *с~з~д~й* тыбыштарынын тарыхый алмашуулары негизги мааниге ээ болот. Тыбыштык алмашуулардын жүрүшү, алмашуу доорлору иликтөөлөрдүн борборунда болушу шарт. Этимологиялык изилдөөнүн натыйжасында көлдүн атынын *ысык* эмес *ыйык* деген сөздөн келип чыкканына ынанабыз. Алтай бабатилинин жана түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин лексикалык корунан буга дагы төмөндөгүдөй мисалдарды келтирсек болот: *айак ~ адак ~ азак*; *чой ~ чоз ~ соз*; *айгыр ~ азрага ~ асый*; *өй- (өйдө) ~ өс- (бою өстү)*; *кой ~ код (жаныбар)*; *кайын (кайын журт) ~ катын (алтайча кадын)*.

Морфосемантикалык принципте тилдик бирдиктердин келип чыгышын аныктоодо аларга сөз мүчөлөрүнүн, башкача айтканда, морфемалардын (уңгу, куранды, уландылардын) жана ошол сөз мүчөлөрү туюндурган маанилердин ролу өзгөчө болот. Мисалы, *эпчи* (боз үйдүн *эпчи жагы*) деген сөздүн этимологиясында анын *эп* жана *чы* деген бөлүктөрү (морфемалары) жана ошол бөлүктөрдүн берген маанилери чечүүчү ролду ойнойт. Биринчиси «үй» деген маанини берип (*аз.*, *түр. ev*), экинчиси «үй кайтарган» деген маанини түшүндүргөн сөздү жасай турган куранды болуп, бул сөз «үйдө отурган киши» же «үй кишиси» дегенди билдирет. Ал эми байыркы баба тилде аял (айал) «үй киши» деп аталган, анткени эр (эркек) дайыма аңчылыкка кетип, аял дайым үйдө калган. Азыр деле алтай тилинде аялды «үй кижиси» дейт. Этимологиялык изилдөөдө *эпчи* деген сөздүн жаралышын, берген маанисин аныктоо үчүн анын тутумундагы мүчөлөрдү (морфемаларды), уңгу (*эп*) менен куранды (*-чи*) мүчөлөрдү, ажыратуунун, алардын маанилерин ачып берүүнүн мааниси чоң болду. Этимологиялык изилдөө сөздү морфемаларга ажыратып, морфемалардын маанилерин иликтөөлөр, башкача айтканда, морфосемантикалык принцип боюнча жүрдү.

Тарыхый принципте тилдик бирдиктердин пайда болуш теги тилдеги байыркы көрүнүштөр аркылуу далилденет. Этимологиялык изилдөөлөр үчүн иликтөөгө байыркы фактылар, байыркы жазма эстеликтердин материалдары, башкача айтканда, тарыхый фактылар пайдаланылат. Мисалы, «*эринчээкке эшик – арт*» деген макалдагы **арт** деген сөздүн маанисин, түпкү тегин тилдеги байыркы фактылар аркылуу гана аныктап биле алабыз. Байыркы баба тилде *арт* «ашуу» маанисин билдирген. Мындай байыркы көрүнүштөр кыргыз жеринин жаратылышындагы айрым географиялык обьектилердин аталыштарында азыркы күнгө чейин ошол байыркы турпаты, байыркы мааниси менен сакталып келет. Азыр деле Балгарт, Көгарт, Кызарт, Торугарт сыяктуу топонимдердин тутумунда «ашуу» маанисин жоготуп койгон *арт* деген сөз «жашап келет». «Ашуу» маанисиндеги *артуу* деген сөзүбүз да бар. Демек, тарыхый жактан байыркы кездерде *арт* деген сөз «ашуунун» ордунда колдонулгандыгы тарыхый принцип менен далилденди.

Этимологиянын, этимологиялык изилдөөлөрдүн принциптеринен тышкары этимологиялык *сөздүктөрдү түзүүнүн да принциптери* болот. Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүктөрүнүн түзүлүшүндө негизинен төмөндөгүдөй үч принциптин колдонулгандыгын профессор Кенесбай Мусаевич Мусаев⁹ белгилейт.

- 1) сөздөрдү сөздүккө тектештиги боюнча топтоштуруу принциби;
- 2) сөздөрдү сөздүккө муун санына жараша топтоштуруу (жайгаштыруу) принциби;
- 3) сөздөрдү сөздүккө алфавит тартиби боюнча жайгаштыруу принциби.

Биринчисинде сөздүккө камтылган сөздөр тектештигине жараша кайсы уңгудан тараса, ошол уңгу сөз тууралуу жазылган макаланын ичине, башкача айтканда, ошол сөз уясына жайгаштырылып талдоого алынат. Мисалы, *аңкоо*, *аңчы*, *аңчылык*, *аңда-*, *аңды-*, *аңкай-* өңдүү сөздөр «аң» деген уңгунун уясына топтоштурулат. Тактап айтканда, алдагы сөздөр ошол «аң» деген сөз тууралуу жазылган макалада өзүнчө алфавит тартиби менен берилет. Анткени булардын бардыгы ошол *аң* деген уңгудан келип чыккан.

Ал эми *тердик*, *тердетүү*, *тердөө*, *терчил*, *терде-*, *тердет-* деген сыяктуу сөздөр «тер» деген уңгунун уясына топтоштурулат. Бул сөздөрдүн бардыгы бир уңгудан келип чыгып, тектеш сөздөр болуп саналат. Кыргыз тилинде бул принциптин негизинде иштелген этимологиялык сөздүк али жарала элек.

Экинчисинде сөздүккө камтылган сөздөр сөздөгү муундардын же тамгалардын санына жараша топтоштурулат. Мисалы, адегенде бир муундуу (же бир эле тамгадан

⁹ Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984. 117-118-б.

турган) сөздөр берилип, андан ары эки муундуу (эки тамгадан турган), анан үч муундуу (үч тамгалуу) ж. б. болуп топтоштурулат.

Орто кылымдарда Махмут Кашкари жараткан «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» («Дивану лугати-т түрк») мына ушул принципте иштелип, сөздүккө сөздөр адегенде эки ариптүү сөздөр, анан үч ариптүү сөздөр, андан кайин төрт ариптүү сөздөр ж.б. болуп, мына ушундай ырааттуулукта жайгаштырылган. Араб жазуусу менен ишке ашкан бул атактуу китептеги сөздөрдүн тутумундагы ариптеринин санына жараша лексикалык маанилери да аныкталып турат. Бул, албетте, араб жазуусунун, андагы тамгалардын өзгөчөлүгү менен шартталат. Анткени, автордун өзү белгилегендей сөздүк араб тил илиминин салты (традициясы) менен ишке ашкан.

Үчүнчүсүндө сөздүккө камтылган сөздөр алфавит тартиби боюнча жайгаштырылат. Мисалы, адегенде «А» тамгасынан башталган сөздөр, анан «Б» тамгасынан, андан кийин «В» тамгасынан ж. б. болуп ушул тартипте жайгаштырылат. Этимологиялык сөздүктөрдүн дээрлик бардыгы мына ушул принципти негиз кылып алат. Анткени, мындай принципте иштелген сөздүк пайдаланууга ыңгайлуу, керектүү сөздөрдү издеп табуу оңой.

Алфавит тартиби бир аз өзгөртүлүп иштелип чыккан сөздүктөр да бар. Алсак, В. В. Радловдун¹⁰ жана Э. В. Севортяндын¹¹ сөздүктөрү адегенде үндүү тыбыштар менен башталган сөздөрдү жайгаштырып, алардан кийин анан үнсүз тыбыштар менен башталган сөздөрдү тиешелүү тартипте жайгаштырган. Бирок, ошондо да ошол авторлор өз сөздүктөрү үчүн кабыл алынган тамгалардын алфавиттик иретин өздөрү түзгөндөй катар менен аныктап, «өзгөчө алфавиттик тартипти» сакташкан.

1. 5. Түрк тилдеринин¹² этимологиясы

Тил илиминин өнүгүшү андагы тыбыштык өзгөрүштөрдү, сөздөрдүн куралышын, сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн тереңдете иликтеп-изилдөөлөргө алып келди. Окумуштуулар сүйлөм түзүлүшүнүн, сөздүн тутумундагы мүчөлөрдүн, сөздөгү тыбыштардын байыркы көрүнүштөрүн таап чыгуу проблемалары менен алпуруша баштап, тил илиминде этимология деп аталган жаңы тармак келип чыккан.

Түркологияда, тагыраак айтканда, түрк тилдер илиминде (*тюркское языкознание*) этимология өз алдынча окуулук (*дисциплина*) катары белгилүү венгер түркологу Арминия (Герман) Вамберинин сөздүгү чыккандан (1878) баштап оозго алына баштаган¹³. Андан кийин фин окумуштуусу Мартти Рясанендин (1969), англиялык түрколог Ж. Клосондун (1972) жана советтик белгилүү лингвист Эрванд Владимирович Севортяндын этимологиялык сөздүктөрү (1-тому 1974-ж. жарыяланган) чыгып, түрк тилдер илиминин этимология тармагы бир топ жогору деңгээлге көтөрүлө өнүгүп келди.

Аталган арналуу эмгектерден тыш дээрлик бардык түрк лексикографтарынын эмгектеринде түрдүү максаттар менен түрдүү деңгээлдерде сөздөрдүн чыгыш теги, жаралышы, пайда болуш булактары, сөз маанилериндеги жылыштар көрсөтүлүп келет.

XI кылымда жарык көргөн лексикографиялык эмгегинде атактуу түрк лингвист-энциклопедисти Махмут Кашкаринин деле «*олыж – огул балларга амраклык кылып ейтилидиган сөзи. Олыжым – огулчыгым; карлукча*»¹⁴ деп, сөздүн кайсыл аймактарда колдонулушун (тегин) көрсөткөн жайлары бар.

¹⁰ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. СПб., 1888-1911.

¹¹ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М.: Наука, 1974; Общетюркские и межтюркские основы на «Б». М.: Наука, 1978; Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д». М.: Наука, 1980; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж» и «Й». Отв. ред. Л. С. Левицкая. -М.: Наука, 1989. -294 б.

¹² **Түрк тилдери** термини, анын мааниси тууралуу караңыз: **2. 6.**

¹³ От редколлегии. – Китепте: Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: Гылым, 1990. 3-б.

¹⁴ Кашкари М. (Уйгурчасын транскрипциядак – И.А.)

Араб жазуусу менен өткөн кылымдарда жазылып бизге чейин тарыхый-лингвистикалык эстелик катары келип жеткен башка сөздүктөрдө да айрым сөздөрдүн кайдан келген же кайсыл аймактарда жолуккан тек жайларын көрсөткөн жерлери жок эмес.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында жарык көргөн академик В. В. Радловдун атактуу сөздүгүндө да көпчүлүк сөздөргө кыскача этимологиялык мүнөздөмө берилип талдоого алынган.

Лексикографиялык эмгектер гана эмес, өткөн кылымдарда жарык көргөн грамматикалык мүнөздөгү чыгармаларда да түрк тилдеринин сөздөрүнүн көпчүлүгүнө тутумдук талдоолор жүргүзүлүп, алардын түпкү уңгулары аныкталып жүрүп олтурган. Албетте, мындай эмгектерди атайын этимологиялык мүнөздө жазылган деп айтуудан алыспыз, бирок аларда тутумундагы куранды жана уланды мүчөлөрү оңой эле аныкталган түрк сөздөрүнүн ошол авторлор тарабынан талдоого алынганы, сөздөрдүн түпкү тегинин, кайдан келгендигинин көрсөтүлүштөрү бар.

XX кылымдан бери карай жекече өнүгүүгө түздөн-түз багыт алган азыркы жандуу түрк тилдеринин ар биринде этимологиянын өз алдынча өнүгүү, өркүндөө кыймылы ар башка деңгээлде жүрүп келет. Ушул жагдайдан алып караганыбызда чуваш тил илиминин ийгилиги өзгөчө белгилөөгө татыктуу. Советтер Союзунда түрк тилдеринин этимологиялык мүнөздө изилдениши боюнча В. Г. Егоровдун чуваш тилинин этимологиялык сөздүгүн¹⁵ жарыялашы мындай жумуштун пионери катары профессор К. М. Мусаев тарабынан адилет белгиленген¹⁶. Дагы бир белгилей кетчү жагдай казак окумуштууларынын да кыскача этимологиялык сөздүктү¹⁷ жаратышкандыгы болуп эсептелет.

Э. В. Севортяндын сөздүк китептери жарыкка чыккандан кийин, 1981-жылы СССР Илимдер академиясынын Тил илими институтунда автордун 80 жылдыгына арналып лексикология жана лексикография боюнча проблемалык комиссиянын түрк жана монгол тилдери сектору менен биргелешкен атайын кеңешмеси болуп, советтик тил илиминдеги этимологиялык изилдөөлөрдүн теориялык жана практикалык маселелери талкууланган¹⁸. Ошондо көпчүлүк окумуштуулар бул башталышты колдоп, этимологиялык изилдөөлөр боюнча тажрыйба алмашуулар максатында мындай кеңешмелерди мезгил-мезгили менен үзгүлтүксүз өткөрүп турууну чечишкен.

Натыйжада түрк тилдеринин этимологиясынын проблемаларына арналган экинчи кеңешме 1984-жылы Чебоксарыда Чуваш АССРинин Министрлер Кеңешинин (Совет Министров Чувашской АССР) алдындагы Тил, адабият, тарых жана экономика илим изилдөө институтунун базасында өтүп¹⁹, үчүнчүсү 1986-жылы Казак ССР Илимдер академиясынын Тил илими институтунда өткөн²⁰.

Ошентип, түрк тилдеринин этимологиялык максат менен изилдениши, этимологиялык сөздүктөрүнүн түзүлүшү сыяктуу глобалдуу маселелердин теориялык жана практикалык жактан иштелиш тажрыйбаларынын өнүгүшү, жайылтылышы тууралуу XX кылымдын 80-жылдарынан баштап советтик тил илиминде бир топ олуттуу иштер жүргүзүлгөн.

Тилдерди морфологиялык түзүлүшү боюнча, башкача айтканда, типологиялык жактан түзүлүшү боюнча топтоштурууда (классификациялоодо) түрк тилдери агглютинация тилдерине киргендиктен, түрк сөздөрүндө, анын ичинде кыргыз тилинин сөздөрүндө, сөз мүчөлөрү (морфемалар) биринен сала бири чиркешип келе берет. Болгондо да ошол чиркешкен мүчөлөрдүн (морфемалардын) ар бири сөз ичинде өз орундарын жана

¹⁵ Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

¹⁶ Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984. 106-б.

¹⁷ Казак тилинің кыскаша этимологиялык сөздиги. Алматы, 1966.

¹⁸ Кеңешменин материалдары жарыяланган: Теория и практика этимологических исследований. М.: Наука, 1985.

¹⁹ Материалдары жарыяланган: Проблемы составления этимологического словаря отдельного языка. Чебоксары, 1986.

²⁰ Материалдары жарыяланган: Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: Гылым, 1990.

туюндурган маанилерин сактап, сөз өзгөрө берсе да анын тутумунда тыбыштык турпаттарын бузбай жашап жүрүп олтурат. Мына ушул касиеттин өзү түрк тилдерине этимология жүргүзүүнүн башка тилдерге караганда алда канча жеңил жүрөрүнөн кабар берет десек жаңылыштык болбойт. Анткени, сөздүн тутумунан өз тыбыштык турпатын бузбай өзүнүн мааниси менен «жашап турган» мүчөнү (морфеманы) таап, бөлүп көрсөтүү анчалык кыйын эмес.

Мисалы, кыргыз тилиндеги *жол, жолдо, жолдош, жолдоштук, жолдоочу, жолдуу, жолчу, жолоочу, жолоочулук, жолбашчы, жолбашчылык* деген атооч сөздөрдүн, же казак тилиндеги *кайра-, кайт-, кайыр-, кайкай-, кайы-, кайыс-* деген этиш сөздөрдүн ар биринде уңгу да, курандылар да тыбыштык турпаттары менен апачык көрүнүп турат. Мисалдардагы кыргыз тилинин атооч сөздөрүнүн бардыгынын бир эле уңгудан таралгандыгын жана казак тилинин этиш сөздөрүнүн да бардыгынын бир эле уңгудан таралгандыгын байкоо кыйын эмес. Ошентсе да түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде *жылоо, кемеге, кашык, кайчы, жамгыр, кымыз, комуз* сыяктуу тутумдук түзүлүшүн мүчөлөргө ажыратууга мүмкүн болбой калган сөздөр бир топ арбын.

Ал эми өздөштүрүлгөн сөздөрдүн этимологиясы белгилүү өлчөмдө кыйынчылык туудурушу мүмкүн. Анткени, түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине да, башка тилдерден келип кабыл алынган сөздөрдө түрк тилдерине тиешелүү болгон ички агглютинация процесси жүрүп, бирок алардын көпчүлүгүндө бул кубулуштун кандайдыр деңгээлде «бузулууга» дуушар болгон жайлары да бар. Кабыл алынган сөз өзүнүн мурунку оригинал турпатынан таптакыр башкача болуп калган учурлар кездешет. Мындай сөздөр өзгөчө мамиле менен иликтөөлөр жүргүзүүнү талап кылат.

1. 6. Кыргыз тилинин этимологиясы

Этимологиянын кыргыз тил илиминдеги салттуу өнүгүү жолу алда канча кыска деп айтсак болор эле. Бирок, орто кылымдарда жашаган атактуу лингвист-энциклопедист Махмут Кашкаринин «кыргыздардын сөздөрүн жыйнадым»²¹ деп жазган жайы бар экенин жана анын сөздүгүнөн баштап В. В. Радловдун «Түрк наречиялар сөздүгүнүн тажыйрыбаларына» («Опыт словаря тюркских наречий», 1888-1911) чейинки ондогон сөздүктөрдүн кыргыз лексикографиясына түздөн-түз тиешелүүлүгүн эсибизден чыгарбашыбыз керек. Ошого карабастан азыркыга чейин кыргыз тил илиминде булардын бардыгы тиешелүү деңгээлде изилдене элек болуп, атүгүл азыркы кыргыз тилине алардын бири да которулуп, комментарияланып кыргыз окурмандарынын назарына сунуштала элек. Демек, бүгүнкү кыргыз тили, бүгүнкү кыргыз тил илими өзүнүн байыркысын эске ала бербей кандайдыр бүдөмүк пайдубалдын үстүндө «жашап», өнүгүп келет. Албетте, анын өз деңгээлинде өнүгүп баратканына, ийгиликтерине шек келтирбейбиз. Буга тарыхчыларыбыздын «кыргыз» этнонимине, кыргыз мамлекеттүүлүгүнө 2200 жыл²² деген табылгалары дем бергенсыйт.

Биздин ишибиздин келечекте улантылышына тиешеси бар бул олуттуу маселелерди, өз изилдөөчүлөрүн күтүп турат деп эсептеп, мындай таштайлы да, алдыбыздагы бир кичинекей багытыбызды уланта берели.

Азыркы кыргыз тилинде этимология тармагынын өнүгүшү, этимологиялык изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү тил илиминин башка тармактарына караганда салыштырмалуу артта калып келет. Кыргыз тилинин кыскача гана этимологиялык сөздүгү²³ XX кылымдын акыркы чейрегинде жарыкка чыгып, тилекке каршы, анын андан ары улантылышы, кыскача болсо да этимологиялык изилдөөлөр тажыйрыбаларынын өнүгүшү

²¹ Кашкари М. Дивану лугати-т түрк. 1-том, Урумчи, 1981.2-3-б. (уйгурча котормосу).

²² Кыргыз мамлекеттүүлүгүн 2200 жыл идеясын алгач Кыргыз-түрк «Манас» университети «Кыргыз этнонимине 2200 жыл» деп Эл аралык симпозиум өткөрүп, 2001-жылы көтөрүп чыккан. – Караныз: Тунук (гезит), 05. 10. 2001.

²³ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1988. 336 бет.

токтоп калды (сөздүктүн автору К. Сейдакматов 1991-жылы кайтыш болгон, ыйманы жолдош болсун, ылайым).

Кыргыз тилинде этимологиялык изилдөөлөр аталган кыскача сөздүккө чейин эле активдүү лексикалык кордогу айрым-айрым алынган сөздөргө, сөз мүчөлөрүнө, антропонимдерге, топонимдерге, этнонимдерге жана башка энчилүү аттарга жүргүзүлүп келген.

Ошентип, кыргыз тил илиминде кыскача сөздүктөн башка этимология боюнча лингвистикалык атайын эмгектер али аткарыла элек болсо да, жогоруда белгиленгендей, окумуштуулар тарабынан лексикологиянын бул тармагы боюнча айтылган ойлордун, жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн, тажырыйбалардын бар экендиги белгилүү.

Б. М. Юнусалиевдин кыргыз лексикологиясы боюнча жүргүзгөн илимий изилдөөлөрү²⁴ азыркы кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн тыбыштык турпатын, маанилерин, алардын тутумдук түзүлүштөрүн аныктап, талдоого алып, тиешелүү этимологиялык тыянактар менен коштолуп ишке ашырылган. Бул эмгек этимологиянын морфосемантикалык принцибинин жоболорун карманып, этимология жүргүзүүнүн олуттуу тажырыйбасын да жараткан.

Юнусалиев Болот Мураталиевич (06. 10. 1913. Кемин р-ну, /чурук кыштагы – 18. 02. 1970. Бишкек ш.) – атактуу тилчи, түрколог, манасизилдөөчү, коомдук ишмер. 1933-1935-жылдары Кыргыз АССР Эл агартуу комиссариатынын инспектору болуп иштеп, андан кийин Москвадагы ВКП(б) БКнын Жогорку партиялык курсунан окуган. 1941-жылга чейин «СССР Жогорку Советинин ведомостторунун» кыргызчасынын редактору болуп иштеп жүрүп, согушка кетет. Улуу Ата Мекендик согуштун аягына чейин катардагы жоокер, 3-Белорус фронтунун фронттук гезитинин кабарчысы, редакторунун орунбасары болуп кызмат кылат. Согуштан кийин 1951-жылга чейин Кыргыз ССРинин Элге билим берүү министри, 1954-жылдан 1960-жылга чейин Кыргыз мамлекеттик университетинин (азыркы Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети) ректору болуп иштейт. 1960-жылдан өмүрүнүн аягына чейин ошол университетте кафедра башчы, профессор, Кыргыз ССР ИА «Манас» секторунда илимий кызматкер болуп иштеген.

Б. М. Юнусалиевдин илимий эмгектери кыргыз тилинин тарыхы, лексикологиясы, диалектологиясы, кыргыз адабий тилинин калыптаныш маселелери, «Манас» эпосунун жаралыш доорлору, элдүүлүгү, изилдениши, жарыяланышы сыяктуу проблемаларга арналып, алардын бардыгында тең маселе терең изилденип, ар бир фактынын чыгыш тегин ачып берүү өңдүү иликтөөлөр коюлуп жазылган. Айрыкча анын «Кыргыз лексикологиясы» («Киргизская лексикология»), кыргыз тилинин тарыхына байланыштуу макалалары тилдик байыркы фактылардын маанисин ачып, сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн келип чыгыш тегине арналган. Эмгектеринин дээрлик бардыгы кыргыз тилинин этимология илимине башат болор мааниге ээ. Кыргыз тилиндеги бир муундуу сөздөрдүн, аларга жалганган мүчөлөрдүн байыркы турпаттарын калыбына келтирип олтуруп, түрк тилдеринин ичинде кыргыз тилинин алган ордун аныктап, анын калыптаныш жана өнүгүш доорлорун тактап чыккан.

Б. М. Юнусалиев Кыргыз ССР Илимдер академиясынын (азыр КР Илимдер улуттук академиясы) академиги, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз ССРинин илимге эмгек сиңирген ишмери, Кыргыз ССР ЖК 5-чакырылышынын депутаты, Кызыл Жылдыз, «Ардак Белгиси» ордендери жана бир нече медалдар менен сыйланган.

²⁴ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Часть 1. Развитие корневых слов. Фрунзе, 1959.

Негизги эмгектери: *Киргизская лексикология. Ч. 1. Развитие корневых слов. Фрунзе, 1959; Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе, 1971; Тандалган эмгектер. Фрунзе: Илим, 1976.*

Академик этимология жүргүзүүдө сөздүн (негиздин) уңгусунун уңгу экенин ырастай турган фактылар менен тастыктап чыгууну иштин ыңгайына жараша чечилиши катары эсептейт да, төмөндөгүдөй сунушун айтат. «Лингвистический анализ слова, основанный на засвидетельствованных фактах, может иметь последовательность или от современного к прошлому или от прошлого к современному. В обоих случаях результат один и тот же. Теоретическое же восстановление целесообразно начать от живых фактов современности. Однако в обоих случаях необходимо привлекать как можно больше фактов из родственных языков. Это делает анализ более убедительным»²⁵. Ошентип, атайын арналуу эмгек жазбаган менен Б. М. Юнусалиев этимологиялык иликтөөлөрдүн айрым теориялык маселелерин да иштеп чыккан.

Академик Константин Кузьмич Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүк²⁶ деле котормо сөздүктүн милдети менен кошо кыргыз сөздөрүнүн этимологияланыш тарабына маани берип, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кайсы тилдерден келип киргенин да аныктап жазылган. Мисалы:

аалам *ар.* мир, вселенная; ... (КОС, 17-б.)

азар I *ир.* мучение, мука, притеснение; обида; ...

азар II *ир.* несметное количество (*букв.* тысяча); ... (КОС, 25)

бекет *р.* 1. *ист.* почтовая станция; ... 2. *тяньш.* постройка для скота; ... (КОС, 126)

жозы *кит. сев. редко* столик на низких ножках. (КОС, 256)

Ошентип, К. К. Юдахин сөздүктөгү сөздөрдүн башка тилдерден өздөштүрүлгөндөрүнө жараша кайсы тилден келген булагын (*р.* – орус тилинен, *ир.* – иран тилдеринен, *ар.* – араб тилинен, *кит.* – кытай тилинен ж. б.) көрсөтүп берген. Профессор К. Дыйкановдун статистикалык анализи боюнча²⁷ К. К. Юдахиндин сөздүгүндөгү (1965) кырк миңге жакын сөздүн эки миң төрт жүз алтымыш сегизин иран тилдеринен, эки миң бир жүз жетимиш жетөөн араб тилинен, үч миң тогуз жүз отуз беш сөздү орус тилинен келген деп, алардын тегин аныктаган. Мындан тышкары биздин эсебибиз боюнча сөздүктө К. К. Юдахин алтымыш алты сөзгө кытай тилинен, төрт сөзгө санскриттен келген деп белги койгон.

Минтип сөздөрдүн түпкү тегин аныктаган белгилерди коюп, академик кыргыз тилинин лексикалык бирдиктерине этимологиялык изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү боюнча элементардык тажырыйбаларды да иштеп чыккан.

1964-жылы жарык көргөн **кыргыз тилинин грамматикасында** да кээ бир сөздөргө, грамматикалык каражаттарга атайын этимологиялык экскурстар берилип, сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн тарыхый келип чыгыш тегине көңүл бөлүнгөн. Грамматикада айрым сөздөрдүн тутумдарга ажыратылышы тектеш тилдердин фактыларын келтирүү менен далилденип, негизге кыскача этимология жүргүзүлгөн учурлар арбын жолугат.

Мисалы, *кай-т* (< *кай* жана *-т* – аркылуу мамиленин мүчөсү; салыштыр: алтай тилинде *кай* – артка кайрыл), *жылын* (< байыркы уйгур тилинде *йал* – жалын, күйүү), *байла* (< байыркы түрк эстеликтеринде < *баг* < *ба* – байлоо) ж. б.²⁸

Кыргыз тилинин грамматикасынан дагы бир мисал келтирип кетели:

²⁵ Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, 39-б.: «Сөзгө ырастай тастыкталган фактылардын негизинде жүргүзүлгөн лингвистикалык илик же азыркы көрүнүштөн байыркыга, же байыркы көрүнүштөн азыркыга карай ырааттуу болушу зарыл. Эки учурда тең бирдей натыйжа берет. Теориялык жактан калыбына келтирүүнү учурдагы жандуу фактылар менен баштаган он. Дегинкиси эки учурда төө тектеш тилдерден мүмкүн болушунча мол фактыларды мисалга тартуу керек. Мунун өзү иликтөөнүн бир топ ынанымдуу болушун шарттайт.»

²⁶ Кыргызча-орусча сөздүк. М: Советская Энциклопедия, 1965.

²⁷ Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе: Мектеп, 1980. 149-б.

²⁸ Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. Фрунзе, 1964. 10-11-б.

кир-кок (*кок* – якут, алтай, монгол тилдеринде *кир* маанисинде); ... *жорук-жосун* (*жосун* – монголчо *адат, өнөкөт*); *бала-чака* (*чака* – түркмөнчө *бала*); *жаан-чачын* (*чачын* – монголчо *жаан*) ж. б.²⁹

Кыргыз тилинин грамматикасында этимологиялык жогоркудай талдоолордон тышкары кээ бир куранды жана уланды мүчөлөргө карата да кыскача этимологиялык экскурстар берилип жүрүп олтурган. Бул, албетте, кыргыз тилинин грамматикасынын ийгиликтери гана эмес, кыргыз тили боюнча этимологиялык изилдөөлөр жүргүзүүнүн да кайталангыс тажырыйбасы болуп саналат.

С. Кудайбергенов³⁰, академик Б. Ө. Орузбаева³¹, профессор К. Дыйкановдордун³² эмгектеринде атайын арналуу изилдөөлөр болбогону менен этимологиялык талдоолор, сөздөрдүн түпкү тегин ачкан далилдер арбын жолугат. Айрыкча Б. Ө. Орузбаеванын кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалышы, сөздөрдүн тутумдук түзүлүшү тууралуу изилдөөлөрүндө сенек болуп калып, азыркы учурда маанисин жоготуп койгон уңгулардын, сөз мүчөлөрүнүн теги аныкталган фактылар арбын.

Булардан башка да ондогон окумуштуулардын чыгармаларында тигил же бул сөздүн, сөз формаларынын, сөз мүчөлөрүнүн, атүгүл сүйлөм түзүлүштөрүнүн да тарыхый аныкталыш, жиктелиш маселелеринин, келип чыгыш тегинин ачылып берилген фактылары көп.

Бирок, азыркы кыргыз тилинде этимологиялык сөздүктөрдүн жаралышы профессор Х. К. Карасаевдин сөздүктөрүнүн жана К. Сейдакматовдун кыскача этимологиялык сөздүгүнүн жарыкка чыгышы менен ХХ кылымдын 80-жылдарында гана ишке ашты.

«Накыл сөздөр»³³, Ч. Айтматов берген ат менен айтканда «Карасай сөздүк», лингвистикадагы оригинал эмгек болуп жаралган. Автор этимологиялык иликтөөлөрдүн башкача тажырыйбасын иштеп чыккан. Сөздөрдү, туруктуу сөз айкаштарын контекст менен тыгыз байланышта, контексттен ажыратпай туруп карап, иликтөөлөрүн жүргүзүп, алардын түпкү тек маанилерин, туруктуу сөз айкаштарындагы маанилерин ачып берет. Натыйжада Х. К. Карасаев элдик этимологиянын тажырыйбаларын илимий мүнөздөгү иликтөөлөр менен айкалыштырып нукура жаңы тажырыйбадагы сөздүктөрдү жараткан. Анын «Өздөштүрүлгөн сөздөр»³⁴, «Камус наамелери»³⁵ да этимологиялык сөздүктөр мүнөзү менен ишке ашкан. Бул сөздүктөр тууралуу ылдыйда экинчи бөлүмдө айтылат (караңыз: 2. 10. 2.).

Ал эми К. Сейдакматовдун кыскача сөздүгү³⁶ кыргыз тилиндеги анык этимологиялык иликтөөлөрдүн сөздүгү болуп жазылган. Аталышы эле айтып тургандай, кыскача сөздүк болуп, тутумдук түзүлүшү талдоого түшкөн сөздөр азыркы кыргыз тилинин активдүү лексикасын толук чагылдыра албайт. Этимологиялык талдоолору да элдик этимологиянын тажырыйбаларынан суурулуп чыгып кете алган эмес.

Сейдакматов Касымбек (15. 09. 1939. – 27. 05. 1991) – белгилүү тилчи. 1951-1956-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин (азыр Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети) филология факультетинде окуган. Аны бүтүргөндөн кийин аспирантурадан окуусун улантат. 1965-1968-жылдарда Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун (азыр Ош мамлекеттик

²⁹ Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология, 31-б.

³⁰ Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. Фрунзе, 1966; Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы. Фрунзе, 1979.

³¹ Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе: Илим, 1964; Сөз курамы. Бишкек, 2001.

³² Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980.

³³ Карасаев Х. К. Накыл сөздөр. Тил казынасынан баян. 1-китеп. Фрунзе: Кыргызстан, 1982; Накыл сөздөр. Тил казынасынан баян. 2-китеп. Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – Булар тууралуу караңыз: Абдувалиев И. Накыл сөздөр. – «Ала-Тоо», 1988, № 11. 156-157-б.

³⁴ Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк. Фрунзе, 1986.

³⁵ Карасаев Х. К. Камус нааме. Бишкек: Шам, 1996.

³⁶ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1986.

университети) мугалими, 1968-жылдан 1990-жылга чейин Кыргыз ССР ИА Тил жана адабият институтунун илимий кызматкери, 1990-жылдан кийин Кыргыз улуттук университетинин улук окутуучусу болуп иштеген.

Кыргыз тили боюнча ондогон макалаларды жазып, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн үстүндө көп жыл иштеген. К. Сейдакматов кыргыз тили боюнча алгачкы этимологиялык сөздүктү жараткан: Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1988. 336 бет.

(К. Сейдакматовдун өмүрүнө байланыштуу маалыматтарды проф. Ш. Жапаровдон алдык).

Ошого карабастан көпчүлүк макалаларында кыргыз тилинин лексикалык бирдиктерин байыркы түрк жазма эстеликтеринин жана тектеш тилдердин факты материалдары менен салыштырып, түпкү маанилерди, байыркы сөз турпаттарын ачып, терең изилдөө жүргүзгөн жайлары арбын. Мисалы:

«ЖООР. Байыркы түрк жазууларында *йагыр* сөзү «далы» маанисин берген (ДТС, 224). Ошол сөздү *жаурын* түрүндө азыркы казак тили колдонот. Аны алтайлыктар *йарын* түдүнө айландырып алышкан. Кыргыз тилинде болсо анын ордуна *далы* сөзү колдонулса, өзбекче *курек* айтылат. «Манас» эпосунда *жарынчы* делип далы менен төлгө тарткан кишилер аталат.

Байыркы *йагыр* сөзүнүн өзгөргөн түрү кыргыз тилинде *жоор* түрүндө сакталып калган. *Жоор* сөзү азыркы кыргыз тилинде ээр токум сүрүп, өйкөп коюшунан пайда болгон жараны билдирет. Мына ошол маани «далы» дегенден келип чыгышы мүмкүн. Анткени көп кыймылда болуп жүргөн, анын үстүнө дөңчө болуп турган далынын башы ээр токумга урунду болуп, көбүнчө жарага айланып кетет. Мына ошондуктан ал жара аттын кайсы жери өйкөлгөнүн билдирүү үчүн *йагыр* сөзү менен аталып, кийин анын мааниси кеңип, далыдан башка жердеги өйкөлгөн жерди да билдирип калган. Ошондуктан азыр *далы жоор*, *өркөч жоор* деп, кайсы жери жоор болгонуна жараша айырмалап айтууга мүмкүн болуп калган»³⁷.

К. Сейдакматовдун сөздүгү тууралуу китептин экинчи бөдүмүндө сөз болот (караңыз: 2. 10. 2.).

1. 7. Этимологиянын башка илимдер менен байланышы

Этимология тил илиминин башка бөдүмдөрү менен өтө тыгыз байланышат. Анткени, тилдин тыбыштык түзүлүшү да, сөздөрдүн тутумдук түзүлүшү да, сүйлөмдөрдүн түзүлүшү да алардагы ар бир компоненттин так ажыратылып, даана көрүнүп турушу жана туюндурган маанилеринин ачык, түшүнүктүү болушу менен көркүнө чагат. Айталы, *Ысыккөлдүн* биринчи компонентинин *ыйык* деген өз мааниси сөздөгү тыбыштардын (*с ~ з ~ д ~ й*) өнүгүү, өзгөрүү мыйзамченемдиктери, башкача айтканда, фонетикалык изилдөөлөр менен аныкталат. *Алматы*, *Карагаты*, *Өрүктү* өндүү топонимдердин акыркы муундарынын азыркы кыргыз тилиндеги сын атоочту жасоочу -луу мүчөсүнүн маанисин берип, анын ошол байыркы көрүнүшү (-*ты ~ -ды ~ -лы ~ -лыг ~ -луу*) экендиги тиешелүү морфологиялык талдоолор аркылуу белгилүү болот. Лингвистиканын фонетика, морфология деген бөлүмдөрү менен байланышып жатат.

Этимология тил илимин башка илимдер, айрыкча тарых, этнография, география сыяктуу илимдер менен түздөн-түз байланыштырат. Адамзат тарыхынын байыркы көрүнүштөрү тилдик айрым объектилердин, тарыхый аталыштардын, терминдердин маанилеринин ачылышысыз далилденбейт. Тилдик материалдык бирдиктердин купуя

³⁷ Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим, 1988. 99-б.

маанилеринин такталышы элдин кайсы бир доорлордо кайсы бир элдер менен мамиле-катнашта болгондугунан кабар бериши мүмкүн. Мына ушундай жагдайдан улам этимология аркылуу тил илими менен тарых, этнография илимдеринин ортосунда өзүнөн-өзү жаралган тыгыз байланыш келип чыгат.

Ал эми этнография менен географиянын терминдери, изилденүү объектилери этимологиясыз жүзөгө ашпайт. Тигил же бул этноним эмнени билдирет, сөздүн тегинде эмне деген маани бар, кайсыл элдин тили менен чечмеленет деген өңдүү купуя сырлар этимологиялык терең анализ аркылуу гана белгилүү болот. Географиялык объектилердин аталыштары да лингвистикалык анализ жүргүзүлгөн соң кайсыл элдин тилинен келип калган, кайдан келип чыккан аталыш экенине карап, кайсыл доорлордо кимдер менен, кандай максат менен карым-катышта болгондук сыяктуу фактылар аныкталып чыгат. Көпчүлүк тилдердин материалдары боюнча этимологиялык изилдөөлөр жүргүзүлүп ишке ашкан географиялык аталыштардын, гидроним, ороним, топонимдердин жана этнонимдердин түшүндүрмө сөздүктөрү буга далил.

1. 8. Этимология жүргүзүүнүн жолдору

Ар кандай этимологиялык изилдөөлөр тилдик каражаттарга тарыхый аспектиден туруп иликтөө жүргүзүү аркылуу ишке ашат. Анын өзүнүн изилдөө, этимологиялык иликтөө жүргүзүү ыкмалары болот. Лингвистикада этимологиянын жалпы жонунан эки жолу бар деп айтылып келет. Биринчиси *элдик этимология*, ал эми экинчиси *илимий этимология* деп аталат.

Практикада, башкача айтканда, этимологиялык изилдөөлөрдүн жүрүшүндө, этимологиялык сөздүктөрдүн жаралышында, иликтөө жүргүзүүнүн бул эки жолунун кайсы бири атайын тандалып алынбайт. Бирок, этимологиялык иликтөө жүргүзүү жумуштары, адатта илимий этимология ыкмасы менен ишке ашырылып, зарыл болгон жерлеринде элдик этимологиянын корутундулары келтирилип жүрүп олтурат. Ошондой болсо да этимология жүргүзүүнүн жогоруда айтылган жолдорунун ар бирине токтоло кетели.

1. 8. 1. Элдик этимология

Элдик этимология тилдик фактылардын калыптаныш жана өнүгүп-өркүндөө мыйзамченемдиктерине, маанилик байланыштарга, далил болор каражаттарга таянбайт. Негизинен эл оозунда илгертен бери айтылып келе жаткан сөздөргө, уламыштарга таянып иликтөө жүргүзөт. Элдик этимология көбүнчө оозеки түрдө жүргүзүлөт.

Мисалы, **Ысыккөл** деген сөзгө элдик этимология боюнча бир нече уламыштардан маанисин, келип чыгыш тарыхын чечкен жооп алабыз. Уламыштардын негизинде **Ысыккөлдүн** аты **ысык** «*жылуу*» деген сөздүн синоним маанисинен келип чыгат. Бул далил Ысыккөлдүн кышында да жылуу болуп, эч бир тоңбогондугу менен да өзүнчө ырасталып тургансыйт. Бирок, көлдүн суусу тоңбогону менен жайында деле муздак эле бойдон туруп, анын аталышындагы «ысык» деген сөздүн лексикалык түз маанисине туура келе бербейт. Ошондуктан, мындай далилге ишенүү бир топ опурталдуу болот. Сөздүн чыныгы маанисин жана анын тутумунун түгөйлөргө ажыратылып, ошол түгөйлөрдүн маанилерин элдик этимология тактап ачып бере албайт.

Элдик этимологиянын тыянактары, ошентип, уламыштарга, жомок болуп калган корутундуларга, эл оозунда айтылып жүргөн сөздөргө гана таянып, такталган изилдөөлөрдүн тыянагын бере албайт. Ошентип, көпчүлүк учурларда ал божомол, жомок бойдон кала берет. Ошентсе да элдик этимологиянын чыгарган натыйжалары туура чыгып, этимологияланып жаткан объектинин түпкү теги, келип чыгышы, алгачкы маанилери

тууралуу акыйкат маалымат берген учурлар арбын болот. Айрыкча жер-суу аттарынын, географиялык башка обьектилердин, этнонимдердин келип чыгышы, пайда болушу, тутумдук түзүлүшү, берген маанилери жөнүндөгү элдик этимологиянын иликтөөлөрү акыйкат же акыйкатка жакын корутундуларды берет.

Мисалы, Боом капчыгайында **Кызкүйөө** деген жер бар. Жердин мындай болуп аталып калышы жомокко айланып кеткен төмөндөгүдөй уламышка негизделет.

Илгери бир бийдин кызын бир жылкычы жактырып калат. Кыз да жигитти жактырып жүрөт. Бирок, атасы салт боюнча кызын кудалап коюп, жылкычыга бербейт. Бир күнү анан жигит бийдин кызын алып качып кетет. Муну узатпай туюп калган бий «бийдин кызы жылкычы менен кетет деген эмне», деп намыстанып, «кармаган жериңерде экөөн тең жер менен жексен кылгыла», деп алардын артынан куугунчу жиберет. Ошондо куугунчулар капчыгайдын ушул жеринде кыз менен күйөөнү кууп жетип кармап алышып, өлтүрүшкөн экен. Ошентип, кыз менен күйөөнүн мүрзөсү ушул жерде болуп, бара-бара бул жер Кызкүйөө деп аталып кетет.

Уламыш жомокко айланып баратканы менен **Кызкүйөө** деген сөздүн түпкү теги (*кыз*, *күйөө*), түгөйлөрүнүн (компоненттеринин) маанилери жана топонимдин ошентип аталып калышы тууралуу элдик уламышта айтылган далилдер акылга сыярлык болуп турат.

1. 8. 2. Илимий этимология

Илимий этимология элдик этимологиядай болуп уламыштар менен чектелбейт, ал этимология жүргүзүлүп жаткан обьектинин акыйкатына, төркүнүнө жетүү үчүн андагы тилдик фактылардын (тыбыштардын, мүчөлөрдүн, алардын маанилеринин) бардыгынын пайда болушуна, жаралышына, келип чыгышына тиешелүү болгон тарыхый далилдерди келтирип иликтөө жүргүзөт.

Мисал катары, эгерде биз **Ысыккөл** деген сөзгө илимий этимология жүргүзсөк, анын **ысык** «жылуу» деген сөздөн келип чыкканынан шек санайбыз. Кыргыз тилинин ички өнүгүш мыйзамченемдиктерине назар салып, диалектилик материалдардын жана тектеш түрк тилдеринин, байыркы жазма эстеликтердин тилдик фактыларынын мисалдарын эске алсак, көлдүн аталышындагы «ысык» деген компонентке башкача карайбыз. «Ысыккөлдүн» тутумундагы бул компоненттин «абдан жылуу» маанисин берген сөз эмес, «ыйык» деген маанини берип, өзүнүн байыркы турпатын сактап турган сөз экени далилденгенин байкайбыз. Буга ынануу үчүн кандай илимий далилдердин бар экенин карап көрөлү.

Байыркы жазма эстеликтердин тилинде сөз ортосунда жана сөз аягында келген *й* тыбышынын ордуна *д* же *з* тыбыштары колдонулган. Мисалы, *б.түрк.* йазык, *кырг.* жайык (жаратылышынан эле кенен, түздүк жер); *б.түрк.* адак, *кырг.* аяк (суюктук куюла турган идиш); *б.түрк.* адгыр, *хак.* аскыр, *кырг.* айгыр; *б.түрк.* иис ~ ис, *түр.* ий ~ ид, *кырг.* жыт, *кырг. диал.* ыс. Көрүнүп тургандай, түрк тилдеринин тарыхый өнүгүшүндө *д ~ з ~ с ~ й* тыбыштарынын алмашуулары мыйзамченемдүү кубулуш. Демек, **Ысыккөл** деген сөздүн биринчи түгөйүнүн (компонентинин) байыркысынча *ызык ~ ысык* болуп айтылышынын азыркы кезде да сакталганына ынанайбыз.

Тутумунда **-чы** мүчөсү бар айрым сөздөргө жүргүзүлгөн илимий этимологияны карап көрөлү. «**-чы** азыркы кыргыз тилинде өнүмдүү мүчө болгондугуна карабай, ал кээ бир сөздөрдүн уңгуларынын ажыралгыс составдык бөлүгүнө айланып, **-чы** мүчөсүсүз өз алдынча лексикалык маани бере албай калганы байкалат, бирок алардын уңгуларынын

алгачкы маанилери ушул эле уңгулардын башка мүчөлөр менен айкалышып кезигишинен же тектеш башка түрк тилдеринин фактылары менен далилденет. ...*жойчу* деген сөздүн алгачкы уңгусу *жой* болгондугун *жойло*, *жойлоо* деген туунду сөздөр менен салыштырып далилдөөгө болот; *унчу* деген сөздүн алгачкы уңгусун табуу үчүн аны башка тилдердин фактылары менен салыштыруу керек: монгол тилдеринде *уу* – ичүү, *увуйа* – упчу; Махмуд Кашгарскийдин сөздүгүндө *оп* же *уп* – ичүү; ал эми кыргыз тилинде *оп тартуу* (соруу маанисинде) деген сөздүн башка түрк тилдери үчүн да мүнөздүү экендигин эске алсак, *унчу* деген сөздүн алгачкы уңгусу *у ~ о ~ уп* болгондугун далилдөөгө болот. *Каракчы* деген сөздүн алгачкы уңгусу *карак* болгондугу *карактап алуу*, *карактоо* сыяктуу сөз айкаштары аркылуу далилденет. Ал эми башкырт тилиндеги *карак* (разбойник, каракчы маанисинде) бул пикирди ого бетер далилдейт»³⁸.

Илимий этимология мына ушулардай мазмунда жүргүзүлөт.

Практикада, башкача айтканда, этимологиялык сөздүк жаратууда дайыма илимий этимологиянын иликтөөлөрү туу тутулат. Бирок, жогоруда айтылгандай, этимология ар түрдүү максаттар менен, ар кандай принциптерди карманып жүргүзүлө бергендиктен, илимий этимология иликтөөчүнүн даярдыгына, тажырыйбасына жана алдыга койгон максатына жараша ар башка мүнөздө, ар кандай мазмунда боло бериши мүмкүн.

1. 9. Кыскача тыянак

Этимология тил илиминин өз алдынча бөлүмү болгону менен лексикологиянын тутумунда гана окутулуп келет. Бирок, анын изилдөө объектиси, алдыга койгон максаты, милдеттери лексикологиянын башка бөлүмдөрүнөн, лексикологиянын өзүнөн да айырмаланат. Лексикологияда сөз маанилери, сөздөрдөгү маанилик байланыштар, карым-катыштар сөздөрдүн материалдык өз алдынча көрүнүшүнүн бүтүндүгү эсте болуп иликтөөлөр, изилдөөлөр жүргүзүлсө, этимологияда сөз маанилери, сөздөрдөгү маанилик байланыштар, карым-катыштар ошол сөздөрдүн материалдык өз алдынча көрүнүшүнүн тутумдарга ажыратылышы, тутумдук ар бир бөлүктөрүнүн (компоненттеринин) кандай маани бергендиги, кайдан келгендиги аныкталып иликтөө, изилдөөлөрдүн жүргүзүлүшү талап кылынат.

Анан дагы этимологияда милдеттүү түрдө башка сөздөргө, сөз мүчөлөрүнө, башка тилдердин жана байыркы эстеликтердин материалдарына салыштыруулар, изилденип жаткан объектини мүмкүн болушунча компоненттерге ажыратып иликтеп жүргүзүлгөн изилдөөлөр гана ийгиликтүү натыйжаларга алып барат. Ал эми лексикологияда мындай аракеттер талап кылына бербейт. Этимологиянын лингвистикалык эле эмес, этнография, география сыяктуу башка илимдердин иликтөөлөрүндө, изилдөөлөрүндө да колдонула бере турган мүмкүнчүлүк өзгөчөлүктөрү да бар.

Ошентип, этимология тил илиминин лексикология бөлүмүнүн бир тармагы болгон менен анын өзүнө гана тиешелүү илимий объектиси, изилдөө принциптери, максаттары болуп кандайдыр деңгээлде өз алдынчалыгы байкалып турат.

Этимология тилдик фактыларга, материалдык бирдиктерге тарыхый өңүттөн илик жүргүзүп илимий изилдөөлөрдү ишке ашыргандыктан лингвистиканын кызыктуу бөлүмү болуп эсептелет. Анын рлрктөөлөрүнүн, изилдөөлөрүнүн натыйжалары түз эле көзгө көрүнө түшүп, бир эле сөздүн теги аныкталса да кандайдыр илимий ачылыштын жаралганы белгилүү боло калат.

Тил илиминин этимология бөлүмү тууралуу анча чоң эмес эмгек жаратып, адис окурмандарга сунуш кылдык. Бул тармак боюнча изилдөөлөр, иликтөөлөр жүрүп, тажырыйбалардын мындан да арбын жарала беришине ишенебиз.

³⁸ Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. Фрунзе, 1964. 90-91-б.

II

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

2. 1. Жалпы маалымат

Атайын илимий адабияттарда лексикографиянын үч мааниси катталып келет. 1. Сөздүктөрдү түзүү илими. 2. Тигил же бул тилдин лексикалык байлыгынын түрдүү сөздүктөргө чогултулушу. 3. Тигил же бул тилге же билимдер тармагына тиешелүү болгон сөздүктөрдүн жыйындысы³⁹.

Мына ушуларды жалпылаштырсак, лексикография (грекче *lexikos* – сөз; жана *grapho* – жазам) сөздүн кең маанисинде сөздөрдү чогултуу, сөздүк жаратуу илимин, ал эми сөздүн тар маанисинде сөздүктөр тобун, сөздүктөрдүн түрлөрүн билдирет. Жогорку окуу жайлар үчүн жазылган окуу китептердин дээрлик бардыгында сөздүн тар маанисинде гана, башкача айтканда, лексикография тил илиминин сөздүктөр, сөздүктөрдүн түрлөрү жөнүндөгү бөлүмү деп гана окутулуп келет.

Чындыгында, биринчиден, сөздөрдү чогултуунун өзү али сөздүк жаралды деген түшүнүк эмес. Сөз чогултуу, сөз жыйноо өтө майда жумуш болуп, узак убакыт бою зерикпестен тыкыр иштөөнү талап кылган эмгек экендиги белгилүү. Мына ошол чогултулган сөздөрдү кагазга түшүрүп иреттөө өзүнчө бир искусство.

Тилдеги сөздөр ар түрдүү максаттарда чогултулат. Мисалы, орфографиялык, түшүндүрмө, котормо ж. б. сөздүктөрдү түзүү үчүн, же кандайдыр башка максатта лексикологиялык, диалектологиялык, этимологиялык изилдөөлөр үчүн деле сөздөрдү жана сөздөрдүн кайсы бир лексика-тематикалык тобун чогултуу иштери жүргүзүлө берет. Анан дагы түрлөрүнө, мүнөзүнө, мазмунуна жараша тигил же бул мазмундагы сөздүккө сөздөрдү жайгаштыруунун, ирети менен жазып чыгуунун, сөздөрдүн ар түрдүү маанилерин ачып берүүнүн ар кандай ыкмалары жана сөз жыйноонун, аларды иретке келтирүүнүн жана сөздүк жаратуунун теориялык маселелери да болот.

Демек, *тилдеги сөздөрдү жыйноо, сөздүктөрдү түзүү ыкмаларын изилдеп, үйрөтүүчү лексикологиянын бир бөлүмүн лексикография деп атайбыз.*

Ошентип, лексикография сөздөрдү жөн гана чогултуу, сөздүктөрдү жаратуу эле эмес, сөз чогултуунун, сөздүк жаратуунун теориялык жоболорун да иштеп чыга турган илим болуп саналат. Ал лексикологиянын башка бөлүмдөрү (семасиология, фразеология, терминология, ономастика) менен тыгыз байланышта болуп, алардын катарында турат. Эгерде ономастика энчилүү аттарды, терминология ар түрдүү тармактардагы терминдерди, этимология тилдик бирдиктердин келип чыгыш тегин, фразеология фразеологизмдерди жана семасиология сөз маанилерин изилдеп үйрөтсө, лексикография тилдин лексикалык байлыгын чогултуу, аларды бардык маанилери менен ар түрдүү максаттарда каттап чыгуу, ар кандай сөздүктөрдү жаратуу маселелерин ишке ашырып, изилдеп үйрөтөт.

Тилдеги лексикалык бирдиктерди (сөздөрдү, терминдерди, туруктуу сөз айкаштарын) жыйноонун, алардын маанилерин ачып, атайын сөздүктөргө топтоп иштеп чыгуунун мааниси зор. Анткени, тилдин лексикалык байлыгы, пикир алышуунун куралы экендиги андагы сөздөрдүн молдугу, арбындыгы менен ченелет. Мындай жумуштун реалдуу көрүнүшү лексикалык бирдиктерди (сөздөрдү, терминдерди, туруктуу сөз айкаштарын) жыйнап чыгуу, көлөмдүү сөздүктөрдүн жаралышы аркылуу, башкача айтканда, лексикография аркылуу ишке ашат. Бардык лексикалык бирдиктер чогултулуп,

³⁹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Издание второе, стереотипное. М.: Советская Энциклопедия, 1969. 215-б.

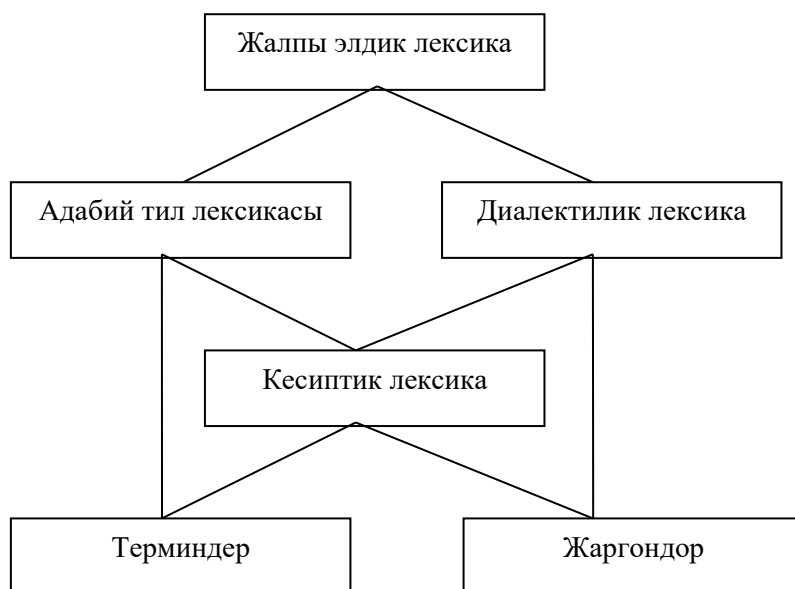
алардын маанилери катталып, түшүндүрүлүп чыкканда гана ошол тилде ар кандай жазма иштерин жана илим изилдөө жумуштарын жүргүзүүгө ыңгайлуу шарт түзүлөт.

Ал гана эмес, азыркы техникалык каражаттардын сөз менен иштөөсү, автоматтык түрдө бир тилден экинчи бир тилге котормо иштерин жүргүзүү ж. б. жумуштар үчүн тилдин лексикалык корунун фондун түзүү, ал үчүн бардык сөздөрдү алардын бардык айтылыш формаларын бирин да калтырбай каттап чыгуу талап кылынат. Лексикографиялык жумуштар гана тилди техникалык каражаттардын жардамы менен ийкемдүү жана ыңгайлуу пайдалана алууга, жөнөкөй сөз менен айтканда, электрондук эсептегич машинелердин, компьютердин миндеген мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдаланып иштетүүгө мүмкүнчүлүк жаратат.

Лексикографияны лексикологиянын бардык башка бөлүмдөрү менен өтө тыгыз байланышта болот дедик жогоруда. Анткени, лексикографияда тилдеги кадыресе сөздөрдү гана эмес, энчилүү аттарды да, терминдерди да, туруктуу сөз айкаштарын да чогултуп, бардык маанилерин тактап чыгып, аларды камтыган ар кандай сөздүктөрдү жаратуу зарылчылыктары бар. Мына ошол лексикалык бирдиктердин маанилерин толук камтып көрсөтүү гана эмес, аларды башка бир тилге которуп, жаралыш, келип чыгыш тарыхын аныктап, туура жазылышын жана туура айтылышын иштеп чыгуу деген сыяктуу милдеттер да лексикографиянын алкагына кирет (караңыз: 2. 3.).

2. 2. Лексикографиянын объектиси

Лексикография тил илиминин сөздөрдү жыйноо, сөздүктөрдү түзүү ыкмаларын изилдеп, үйрөтүүчү бөлүмү болгондуктан анын негизги объектиси сөз болуп эсептелет. Сөз өзү лингвистиканын дээрлик бардык бөлүмдөрүнө объект катары кызмат кылат. Бирок ал тил илиминин ар кайсы бөлүмдөрүндө ар башка маанайларда катталып, иликтенип жана изилденип келет.

Ошондуктан, сөздүн лексикографиянын объектиси болушунда анын өзгөчөлүктөрү бар. Лексикографияда сөздөр грамматикалык түзүлүшүнө, грамматикалык өзгөрүү жана өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүнө карабастан туруп объект болот. Биерде сөздөр туюндурган маанилери менен келип, болгондо да түз болобу, өтмө болобу, экспрессивдүү-

эмоционалдык болобу, каймана болобу, бардык маанилери менен келип иликтөөнүн объектиси болот. Мындай маанилерди жалпысынан лексикалык маанилер деп айтабыз.

Сөздүн лексикалык мааниси – акыйкатты, жалган дүйнөнү (объективдүү дүйнөнү) чагылдыруунун эң негизги каражаты. Жалган дүйнө (объективдүү дүйнө) менен акыйкат өтө татаал болгондой эле сөздөрдүн маанилери да өтө ар түрдүү жана өтө татаал болот. Ошондуктан орустун атактуу лексикограф окумуштуусу **Сергей Иванович Ожегов** минтип жазган: «Реализация лексических значений (в том числе и новых лексических значений) протекает связанно с характером словообразовательных возможностей, с состоянием синтаксических отношений, с возможностями стилистического употребления слова и составом синонимических рядов, с социальной оценкой слова»⁴⁰.

Демек, сөз өзүндөгү бардык маанилер, түшүнүктөр менен лексикографиянын объектиси болот. Дайыма сөз менен түшүнүк өз ара ажырагыс биримдикте, ошондуктан лексикографияда сөз баарыдан мурда тутумдук түзүлүшү, башкача айтканда, материалдык жагы менен көрүнөт. Мына ушул акыркысы анын объект экендигинин эң негизги белгиси болуп саналат. Анткени, тигил же бул лексикографиялык эмгектин жаралышы үчүн тилдик каражаттардын кайсынысы (*сөзбү, жөнөкөй сөзбү, татаал сөзбү, туруктуу сөз айкаштарыбы, сөз мүчөлөрүбү*) чогултулат, ошого жараша анын объектиси өзгөрө берет. Ошол объектини кандай максатта чагылдыруу керек (*түшүндүрүү үчүнбү, башка тилге которуу үчүнбү, жазылышын же айтылышын көрсөтүү үчүнбү*) экендиги да объектинин өзгөрүшүнө же түрлөнүшүнө таасир этип жүрүп олтурат.

2. 3. Лексикографиянын максат, милдеттери

Лексикографиянын негизги максаты тилдин лексикалык бирдиктерин, башкача айтканда, сөздөрдү, туруктуу сөз айкаштарын (фразеологизмдерди) чогултуу, аларды иреттөө, маанилерин ачып талдоо, башка тилге которуу же туура жазылышы менен туура айтылыш турпаттарын көрсөтүп сөздүк жаратуу болуп эсептелет. Мына ушул максаттарга жараша лексикографиялык изилдөөлөр өтө ар түрдүү болот.

Ошентип, сөздөр, туруктуу сөз айкаштары түрдүү максаттарда чогултулат. Биринчиден, алар башка тилге которуу үчүн чогултулат. Мунун натыйжасында котормо сөздүк жаралат. Бир тилди экинчи бир тилге которуп сөздүк жаратуу үчүн алардын биринчисинин дээрлик бардык сөздөрүн, же кур дегенде активдүү лексикасын чогултуу талап кылынат. Экинчиден, сөздөрдү же туруктуу сөз айкаштарын алардын маанилерин ачып, талдап чыгып, түшүндүрүү үчүн чогултулат. Мындай максаттын артында түшүндүрмө сөздүк жаралат. Бул максат да тилдеги бардык сөздөрдүн, же кур дегенде активдүү лексиканын чогултулушун талап кылат. Үчүнчүдөн, сөздөрдү же туруктуу сөз айкаштарын алардын туура жазылыш, туура айтылыш турпаттарын сунуш кылып көрсөтүү үчүн чогултулат. Мындай учурда алардын бардыгынын гана эмес, жазылышы, же айтылышы татаал болгон формалары да кошо чогултулуп, сөздүккө катталып сунуш кылынат.

Диалектологиялык изилдөөлөр үчүн тилдеги бардык сөздөр эмес, түрдүү аймактарда гана айтылып, адабий тилде айтыла бербеген сөздөр, сөз варианттары чогултулат. Ал эми этимологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө тектеш тилдердин жана байыркы эстеликтердин материалдары кошо чогултулуп, салыштырууларга, изилдөөлөргө объект болуп берет. Мындайда грамматикалык каражаттардын да чогултулушу талап кылынат, анткени, этимологиялык иликтөөлөрдө сөздүн, же туруктуу сөз айкашынын тутумдук түзүлүштөрү да терең талдоого кириштер болот.

⁴⁰ Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. М.: Высшая школа, 1974. 47-48-б.: «Лексикалык маанилердин (анын ичинде лексикалык жаңы маанилердин да) тилде жандуу жүрүшү сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнүн мүнөзү, синтаксистик катыштардын абалы, сөздөрдүн, алардын синонимдик катарларынын стилистикалык максаттарда колдонулушу жана сөзгө социалдык маани берүү аркылуу болот.»

Лексикографиянын негизги максатынын бир тарабы болуп өз алдынча сөз менен анын ар кандай формаларын айырмалап көрсөтүү болуп саналат. Тилдин жандуу көрүнүшүндө сөздөрдүн түрдүү маанилерди (лексикалык да, грамматикалык да) туюндуруп турпаттарга ээ болуп, бир бүтүндүктү түзүп турган ар кандай көрүнүштөрү сөз формалары болот. Башкача айтканда, сөз формалары – сөздүн морфологиялык жактан түрлөнүштөрү.

Лексикографиянын мына ушундай ар түрдүү максаттары изилдөөчүнүн, башкача айтканда, лексикографтын алдына тилдин бардык бөлүмдөрүн, ал гана эмес, тектеш тилдердин жана байыркы эстеликтердин да лексика-грамматикалык бирдиктерин, грамматикалык мыйзамдарын, табиятын терең өздөштүрүп чыгуу милдеттерин койот.

2. 4. Лексикографиянын принциптери

Лексикографиянын негизги принциптери сөздөрдү, же башка тилдик бирдиктерди кантип, кандай түзүлүштө чогултууга жана лингвистикалык болобу, энциклопедиялык болобу, сөздүктөрдүн жаралыш мазмунуна, өзгөчөлүктөрүнө жараша болот. Ошентсе да аларды жалпысынан төмөндөгүдөй түрлөргө ажыратып карасак болот.

1. Лексика-семантикалык принцип.
2. Фонемалык, же тыбыштык принцип.
3. Морфемалык принцип.

Лексика-семантикалык принципте лексикографиялык иликтөөлөрдү жүргүзүү жана сөздүктөрдү жаратуу үчүн тилдик бирдиктер лексикалык маанилерине карата чогултулат. Сөздөрдө, туруктуу сөз айкаштарында өтө ар түрдүү лексикалык маанилер болот: түз маани, өтмө маанилер, эмоционалдык маанилер, экспрессивдүү маанилер, модалдык маанилер. Ар бир тилдик бирдиктин бардык маанилери катталып жыйналышы, конкреттүү мисалдар менен коштолуп түшүндүрүлүшү шарт. Бул принцип көбүнчө түшүндүрмө жана котормо сөздүктөрдүн түзүлүшүндө колдонулат.

Фонемалык, же тыбыштык принцип тилдик бирдиктердин тыбыштык түзүлүшүнүн, андагы фонемалардын так жана даана берилишин шарттайт. Тилдик материалдар айтып берүүчүлөрдүн (информаторлордун) тилинде (оозунда) кандай айтылса, ошол турпаты менен катталып чогултулат. Мындайда айтып берүүчүнүн (информатордун) кайсы аймактан экендиги, билими, жаш жана кесиптик өзгөчөлүгү, физиологиялык өзгөчөлүгү да байкалбай койбойт. Материалдар мына ушул өзгөчөлүктөрдү бузбай, так өзүндөй кылып жазылып алынып жыйналышы керек. Мындай принцип түрдүү көрсөтмө сөздүктөрдү (орфографиялык, орфоэпиялык) жана диалектологиялык сөздүктү түзүүдө колдонулат.

Морфемалык принцип сөздөрдүн жана туруктуу сөз айкаштарынын тутумдук түзүлүшүн аныктап иш жүргүзөт, башкача айтканда, материал чогултуу жумуштары тилдик каражаттардын тутумундагы мүчөлөргө көңүл бөлүп, аларды ажырата алууну эске алып жүзөгө ашат. Белгилүү болгондой, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн тутумундагы мүчөлөр оңой эле ажыратыла берет, ал эми кээ бир сөздөр мүчөлөргө ажырай бербейт, же мүчөлөргө ажыратуу кыйын. Бирок, алар деле тарыхый жактан бир нече тутумдарга ажырап кетиши мүмкүн. Лексикографиялык жумуштарда сөздөрдүн жана туруктуу сөз айкаштарынын мына ушул жагына маани берилет. Алардын тутумундагы мүчөлөр ажыратылып көрсөтүлүп чогултулат. Мүчөлөнбөй турган, же мүчөлөнүшү кыйын болгон сөздөргө, алардын тутумундагы компоненттерге дал келген тектеш тилдердеги, байыркы жазма эстеликтердеги каражаттар кошо катталып иш жүрөт.

Морфемалык принцип менен материал чогултуунун натыйжасы морфемалык, этимологиялык жана башка типтеги сөздүктөрдүн илимий салмагын арттырат. Сөздөрдүн жана туруктуу сөз айкаштарынын бардык маанилерин, тутумдук түзүлүшүндөгү маанилерин да аныктап чыгууга жардам берет.

2. 5. Сөздүктөр.

Сөздүктөрдүн түрлөрү

Тилдеги сөздөрдүн жыйналып, белгилүү бир тартипке келтирилиши сөздүк болот. Сөздөр илимий изилдөө иштерин жүргүзүү, туура жазуу жана туура айтуу көрүнүш үлгүлөрүн берүү, лексикалык бирдиктердин маанилерин ачып түшүндүрүү, аларды башка бир тилге которуу жана башка максаттарда чогултулуп, иреттелип түрдүү сөздүктөр жаралат.

Илим-изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн сөздөрдү алардын лексика-тематикалык топтору боюнча чогултуп жыйнайбыз да, алардын ар түрдүү маанилерине, тутумдук түзүлүшүнө, келип чыгышына же бир башка жактарына илик жүргүзүп, лингвистикалык атайын изилдөөлөрдү жүргүзөбүз. Көпчүлүк эмгектерде илимий тыянак, баяндоо, талдоолордун аягында ошол максатта чогултулган сөздөрдүн атайын сөздүк сымал глоссарий же түшүндүрмөлөр деп аталган тиркемелери берилет. Булар да максаттуу сөз чогултуу, же болбосо, лексикографиялык атайын иштелген жумуш болуп эсептелет.

Сөздөрдү туура жазуу көрүнүш үлгүлөрүн берүү, маанилерин ачуу же башка бир тилге которуу үчүн чогултканда мүмкүн болушунча тилдеги бардык сөздөрдү жыйноо, аларды белгилүү тартипке (мисалы, алфавиттик, тематикалык-алфавиттик) келтирип, сөздүк түзүү максаты алдыга коюлат. Натыйжада тиешелүү бир максатты аркалаган атайын сөздүк жаралат.

Лексикографияда сөздүктөрдүн бири-биринен айырмаланган эки чоң тобу бар.

1. Энциклопедиялык сөздүктөр

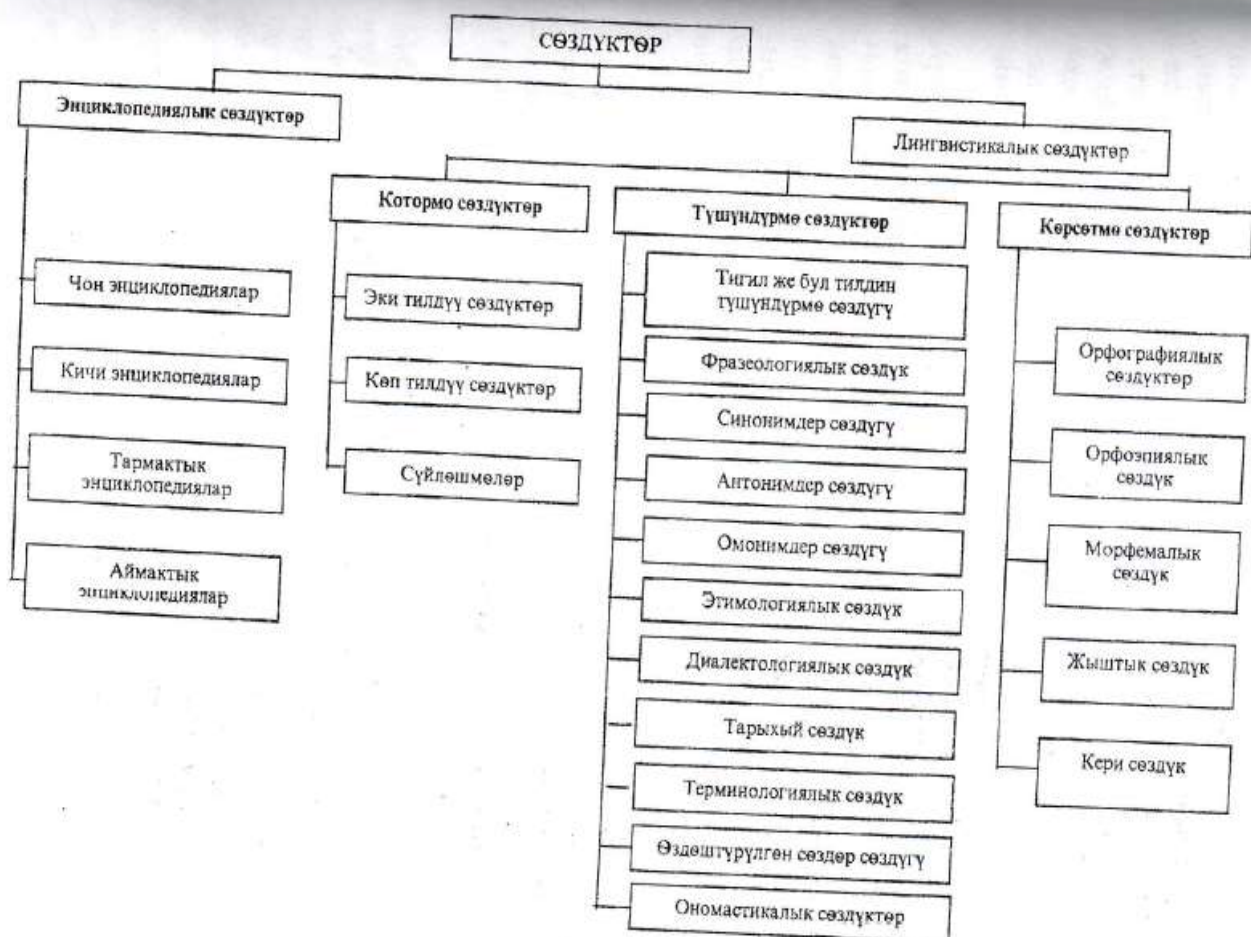
2. Лингвистикалык сөздүктөр

Булардын биринчисинде курал-жарактар, буюмдар, кубулуштар, географиялык жана астрономиялык объектилер, окуялар, атактуу адамдар ж. б. жөнүндө, ал эми экинчисинде болсо, тилдеги сөздөр, туруктуу сөз айкаштары тууралуу сөз болот. Энциклопедиялык сөздүк түшүндүрүү, маалымат берүү, баяндоо милдеттерин аткарат, ал эми лингвистикалык сөздүктөр болсо, мына ошол түшүндүрүү, маалымат берүү милдеттери менен кошо лексикалык бирдиктердин маанилерин ачуу, анын эмне экенин чечмелөө, кайдан келген, кантип жаралган жагдайларын аныктап чыгуу, туура жазуу жана туура сүйлөө нормаларын көрсөтүү максаттарын да көздөйт.

Энциклопедиялык сөздүктөргө зат атооч сөздөр: жалпы аттар жана көбүнчө энчилүү аттар (өлкөлөрдүн, белгилүү инсандардын, жер-суулардын ж. б. аттары) алфавиттик тартип менен камтылып, маалымат берилет. Лингвистикалык сөздүктөргө болсо бардык сөз түркүмдөрүнүн сөздөрү камтыла берет. Бирок, зат атоочтун энчилүү аттар тобу кийирилбейт.

2. 5. 1. Энциклопедиялык сөздүктөр

Адамзат турмушундагы жана бу жалган дүйнөдөгү (*объективдүү дүйнөдөгү*) бардык кубулуштар, көрүнүштөр, географиялык жана астрономиялык аталыштар, окуялар, абстракттуу түшүнүктөр, жаныбарлар,

өсүмдүктөр, курал-жарактар, буюмдар, чыгаан адамдар, алардын чыгармалары тууралуу сөз кылып, аларды окурмандарга түшүндүрүп тааныткыч милдеттерин аткарган китеп энциклопедиялык сөздүк деп аталат.

Энциклопедия (грекче *en* + *kiklos* – айлана чөйрө, алкак; *paideia* – агартуу) баарын билген, илимдердин бардыгын өздөштүргөн деген маанини берет да, сөздүк деген аныкталгычы айтылбаса деле **сөздүк** (энциклопедиялык сөздүк) маанисинде колдонула берет.

Энциклопедиялык сөздүк адамзат коомунун бардык тармагын же бир эле мамлекеттин (аймактын) гана ар тараптуу турмушун, ички-тышкы саясатын, жаратылышын чагылдырышы да мүмкүн. Мындан тышкары адам турмушунун же илимдин кайсы бир тармагын гана толук камтыган сөздүктөр да болот. Ошондуктан энциклопедиялык сөздүктөрдү аларда камтылган материалдарына, алдыга койгон максаттарына жараша түрлөргө ажыратабыз. Көлөмүнө, камтыган материалдарынын аз же молдугуна жана баяндоолорунун кыска же кенендигине карата **чоң энциклопедия** жана **кичи энциклопедия** болуп бөлүнөт. Алдыга койгон максатына, чагылдырган объектисине жараша **тармактык энциклопедиялар** жана **аймактык энциклопедиялар** болуп ажыратылат.

Орузбаева Бүбүйна Өмүрзаковна 1924-жылы Ысыккөл областынын Түп районундагы Чолпон деген кыштакта туулган. Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтун (азыркы Кыргыз улуттук университети) 1945-жылы бүтүргөн. 1951-1976-жылдары Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда адегенде кенже илимий кызматкер, анан улук илимий кызматкер, 1954-1956-жылдары директордун илимий иштер боюнча орунбасары, 1956-1959-жылдары грамматика секторунун башчысы, 1959-1962-жылдары Институттун директору, 1962-1976-жылдары түркология жана терминология секторлорунун башчысы болуп иштеген. 1976-жылдан баштап Кыргыз Совет Энциклопедиясын жетектейт. Филология илимдеринин доктору, профессор, академик.

Кыргыз тилинин энциклопедиялык сөздүктөрүнүн дээрлик көпчүлүгү анын редакциясы менен жарык көрдү. Кыргыз Совет Энциклопедиясынын 2-6-томдору, бир нече тармактык жана аймактык энциклопедиялар академик Б. Ө. Орузбаеванын жетекчилиги астында жарыяланган. Лексикограф катары ал энциклопедияга чейин эле тааналып таанымал болуп, «Орусча-кыргызча сөздүктүн» (1957) негизги авторлорунун бири, ондогон терминологиялык сөздүктөрдүн автору, редактору катары иш алып барган. Азыр Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын президиумунун мүчөсү болуп иштеп келет.

Негизги эмгектери: *Формы прошедшего времени в киргизском языке*, Фрунзе, 1955; *Словообразование в киргизском языке*, Фрунзе, 1964; *Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө*, Фрунзе, 1968; *Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү*, Фрунзе, 1972; *Кыргыз терминологиясы*, Фрунзе, 1983; *Кыргызский язык: краткий грамматический очерк*, Бишкек, 1994; *Сөз курамы*, Бишкек, 2000; *Кыргыз тил илими*, Бишкек, 2004; *Мамлекеттик тилдин өркүндөөсү жана келечеги жөнүндө*, Бишкек, 2004.

Б. Ө. Орузбаева мектептер жана жогорку окуу жайлар үчүн бир нече окуу китептерин жазып, орусча-кыргызча сөздүктөрдүн да автору.

2. 5. 1. 1. Чоң энциклопедия

Адам коомунун бардык тармактарын, анын экономикалык жана саясий өсүп-өнүгүү этаптарын, социалдык көрүнүштөрүн чагылдырган түшүнүктөрдү, жаратылышты, нерселерди, окуяларды тереңдетип түшүндүрүп кенен баяндаган көлөмдүү сөздүк *чоң энциклопедия* деп аталат.

Мындай сөздүк ааламдын, Жер шарынын бардык объектилерин, мамлекеттерди, элдерди, бүткүл адамзаттын бардык доорлордогу саясий-экономикалык, маданий жана илимий жетишкендиктерин, жаратылыш көрүнүштөрүн, коомдук-социалдык түшүнүктөрдү, атактуу инсандарды окурмандарга таанытып, бардык илимдерден, илимий ачылыштардан кеңири кабар берет. Англис, орус, немис, француз ж. б. тилдерде чоң энциклопедиялык сөздүктөр көп жарыяланган.

Мисалы, орус тилинде чоң энциклопедиялык сөздүктүн бир нече басылыштары бар. СССРдин учурунда эле *Большая Советская Энциклопедия* (*Советтик Чоң Энциклопедия*) деп аталып, анын эки жолку басылышы ишке ашкан. Биринчи басылышы 55 томдон туруп, бүткүл адамзат тарыхына, анын өсүп-өнүгүшүнө тиешелүү түшүнүктөрдү кенен чагылдырып жарыяланган. Экинчи басылышы бир аз кыскартылып, XX кылымдын экинчи жарымында 30 томдук китеп болуп жарыкка чыккан.

Чоң энциклопедиялар адатта түрдүү жактуу (универсалдуу) болуп, өз кезегинде тармактык жана аймактык энциклопедиялык сөздүктөр болуп аткарылышы да мүмкүн.

Кыргыз тилинде чоң энциклопедия болуп бир гана сөздүк – *Кыргыз Совет Энциклопедиясы* жарык көргөн. Бүткүл адамзат тарыхын, байыркы жана азыркы дүйнөнү, бардык өлкөлөрдү, бүткүл ааламды, асман телолорун, жер бетиндеги аталыштарды, улуу инсандарды, ири чыгармаларды, илимий ачылыштарды, белгилүү окуяларды, жаныбарларды, өсүмдүктөрдү чагылдырган кыргызча бул чоң энциклопедия алты (6) томдон туруп, 1976-1980-жылдары жарыяланган (караңыз: 2. 9.).

2. 5. 1. 2. Кичи энциклопедия

Адам коомунун өсүп-өнүгүшүн, узак тарыхын, социалдык-экономикалык, маданий жана илимий-техникалык жетишкендиктерин, Жер шарын, бүткүл ааламды ж. б. кыска-кыска макалалар менен так маалымат берип чагылдырып, көлөм жагынан чакан болуп жарыяланган энциклопедиялык сөздүктөр *кичи энциклопедия* болуп эсептелет. Кичи энциклопедиялар көбүнчө тармактык жана аймактык арналуу сөздүктөргө мүнөздүү. Мисалы, медициналык, адабияттык, философиялык, лингвистикалык, мифологиялык жана башка энциклопедиялык сөздүктөрдүн кичи энциклопедия (кыска) формалары бар.

Кичи энциклопедиялык сөздүктөр адатта бир эле китептен туруп, алып жүрүп пайдаланууга ыңгайлуу чакан эмгек болуп жаралып, андан тиешелүү маалыматтар ылдам табылат. Булар негизинен мектеп окуучуларына арналган китептер катары жазылып жарыяланат.

Кыргыз тилинде кичи энциклопедиялык сөздүктөрдүн бир нече түрлөрү жарык көргөн (караңыз: 2. 9.).

2. 5. 1. 3. Тармактык энциклопедия

Адамзат турмушунун, жаратылыштын, коомдук көрүнүштүн же илим-билимдин тигил же бул тармагынын бирине гана тиешелүү болгон аталыштарды, түшүнүктөрдү чагылдырган энциклопедиялык сөздүктөрдү *тармактык энциклопедиялар* деп айтабыз.

Булар конкреттүү бир илим тармагына же турмуш-тиричиликтин бир тарабына арналып жазылып, ошол тармак боюнча бардык түшүнүктөрдү кеңири камтып түшүндүрөт. Мисалы, медицина, адабият, философия, лингвистика, биология, айыл-чарба, денсоолук, үй тиричилиги же кайсы бир автордун чыгармачылыгына арналып жазылган энциклопедиялык сөздүктөр тармактык энциклопедиялар болуп эсептелет. Мындай сөздүктөр көлөм жагынан чакан болгону менен бир эле тармак боюнча кеңири түшүнүк берип, ошол тармактын ар түрдүү майда маселелерине чейин чагылдырып маалымат берет. Кыргыз тилинде тармактык энциклопедиялык сөздүктөрдүн бир нече түрлөрү жарык көргөн (караңыз: 2. 9.).

2. 5. 1. 4. Аймактык энциклопедия

Энциклопедиялык сөздүктөрдүн мындай түрү кайсы бир аймактын, шаардын, областтын же конкреттүү бир мамлекеттин турмуш-шартын, тарыхын, жаратылышын, илим-билимин, маданиятын жана экономикалык өсүп-өнүгүшүн мүмкүн болушунча толук камтып таанытып түшүндүрөт. Мындай сөздүктөр кайсы бир аймакты же мамлекетти тереңдете үйрөнүү үчүн ошол аймак же мамлекет тууралуу толук маалыматтарды камтып аткарылат.

Аймактык энциклопедиялардын таанытуу, үйрөтүү жана түшүндүрүү мүмкүнчүлүктөрү кенен болот. Анткени алар чектелүү аймактын гана жаратылышын, кен байлыктарын, тарыхын, илим-билимин, маданиятын, турмуш-тиричилигин чагылдырат.

Мындай сөздүктүн чоң энциклопедия формасы өтө терең иликтөөлөр менен ишке ашып, баяндоолору абдан кенен болот. Кичи энциклопедия формалары деле аймак чектелүү болгондуктан кыска-кыска болсо да абдан көп фактылар камтылып, таанып-билдирүүчүлүк мүмкүнчүлүгү кеңири болуп жазылат.

Кыргыз тилинде аймактык энциклопедиялык сөздүктөрдүн бир нече түрлөрү жарык көргөн (караңыз: 2. 9.).

2. 5. 2. Лингвистикалык сөздүктөр

Тилдик бирдиктерди (сөздөрдү, морфемаларды, туруктуу сөз айкаштарын) жыйнап, белгилүү бир тартипке салып, түшүндүрмө, көрсөтмө же башка бир тилге которгон милдеттерди аткарган сөздүктөр болот, мына ошолорду лингвистикалык сөздүктөр дейбиз.

Лингвистикалык сөздүктөрдүн предмети кадимки эле сөздөр, фразеологизмдер же сөз мүчөлөрү болуп эсептелет. Анткени, булар ошол сөздөрдүн, туруктуу сөз айкаштарынын (фразеологизмдердин) же морфемалардын (сөз мүчөлөрүнүн) маанилерин талдап түшүндүрөт, башка бир тилге которуп берет же туура жазылышын (туура айтылышын), башка бир касиеттерин көрсөтүп кызмат кылат.

Мына ушундай кызматына, маалымат берүү маанисине жана алган багытына жараша лингвистикалык сөздүктөрдү үч топко бөлсөк болот (таблицаны караңыз).

1. Котормо сөздүктөр

2. Түшүндүрмө сөздүктөр

3. Көрсөтмө сөздүктөр

Лингвистикалык сөздүктөрдүн ар кандай максатта жана ар кандай мазмунда, түрдүү формаларда жаралышына кандайдыр эреже чек коюлбайт. Ошондуктан, айрым сөздүктөр түшүндүрмө сөздүктүн да, котормо сөздүктүн да, көрсөтмө сөздүктүн да милдетин аткара бериши мүмкүн. Мисалы, К. К. Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүк» котормо сөздүк болуу менен бирге, кандайдыр деңгээлде кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн милдетин да аткарып кетет.

Ал эми Э. В. Севортяндын «Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү» ар бир сөзгө кеңири талдоо жүргүзүп, түшүндүрмө сөздүктүн да, котормо сөздүктүн да милдетин аткараар деңгээлде жаралган. Сөздүктө жалпы түрк тилдерине орток сөздөр, сөз формалары тектеш тилдердин, байыркы жазма эстеликтердин материалдарына салыштырылып, алардын лексика-грамматикалык маанилери кеңири талдоого алынган, бул түшүндүрмө сөздүктүн милдетин аткаргандыгы. Ошону менен бирге эле жалпы түрк тилдерине орток сөздөр, сөз формалары орусчага которулуп берилген, мындан тышкары тектеш тилдердин фактыларынын бири-бирине салыштырылышынын өзү деле котормо иши болуп эсептелет.

2. 5. 2. 1. Котормо сөздүктөр

Котормо сөздүктөр бир тилдин материалдарын (сөздөрүн, сөз мүчөлөрүн же туруктуу сөз айкаштарын) экинчи бир тилге которуп берүү милдетин аткарат. Мындай сөздүктөр адатта ошол которулуучу жана которуучу тилдердин өздөрүнүн аттары менен аталат. Мисалы, *кыргызча-орусча сөздүк*, *кыргызча-орусча-немисче сөздүк*, *орусча-кыргызча сөздүк*, *лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү* ж. б.

Котормо сөздүктөр которулуучу жана которуучу тилдердин санына жараша **эки тилдүү сөздүктөр** жана **көп тилдүү сөздүктөр** болуп айырмаланышат. Кыргыз тилинде котормо сөздүктөрдүн мындай түрлөрүнүн экөө тең бар. Мисалы, К. К. Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүк» (1940, 1965), ал редакциялаган «Орусча-кыргызча сөздүк» (1957) – эки тилдүү сөздүктөр. Ал эми Ахмед Бижан Эржиласундун жетекчилиги менен жарыяланган «Түрк лехжелеринин⁴¹ салыштырма сөздүгү» (Анкара, 1991) көп тилдүү сөздүктөр тобуна кирет.

⁴¹ Түркчөдө *лехже* «тил, диалект, говор» деген маанилерди берет.

Котормо сөздүктүн көлөмүнө жана которулуучу тилдердин санына чек коюлбайт. Бир тилдин сөздөрүн бир эле тилге же бир нече тилге которуп сөздүк жаралышы мүмкүн. Котормо сөздүктө которулуучу тилдин лексикасы мүмкүн болушунча толук чагылдырылып, аны берки тилге сөзмө-сөз жана мааниси боюнча которуп ишке ашырат. Мындай учурда которулган тилдин дээрлик бардык сөз байлыгы чагылдырылып, окуучунун тил үйрөнүү аракетин кыйла жеңилдетет. Атап айтсак, К. К. Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктүн» экинчи басылышы (1965) кырк миңдей кыргыз сөзүн котормо объектисине айландырып, мына ушундай милдетти аркалап келет.

Кээде котормо сөздүк тилдеги дайыма колдонулуп жүргөн сөздөрдү гана, башкача айтканда, активдүү лексиканы гана, которуп, сөздүк китеп чакан жана пайдаланууга ыңгайлуу болуп жаралат. Кыргызча-орусча эки тилдүү мындай чакан котормо сөздүк Э. Абдулдаев тарабынан түзүлүп, 1994-жылы жарык көргөн.

Котормо сөздүктөрдүн кандайдыр чектелүү гана кабар берип, илимдин кайсы бир тармагына тиешелүү сөздөрдү эле чагылдырган атайын арналуу түрү да болот. Мындай сөздүктөр *терминологиялык сөздүктөр* деп аталып, өнүгүп келе жаткан тилге өнүккөн тилдердин жагымдуу таасирин кабыл алууга көмөк көрсөтөт. Кыргыз тилинде илим менен техниканын жана маданий турмуштун ондогон тармактары боюнча жүздөн ашык терминологиялык сөздүктөр жаралган⁴². Алардын дээрлик бардыгы орусча-кыргызча котормо болуп жарыяланган сөздүктөр. Котормо сөздүктөр фразеологиялык, диалектологиялык, ономастикалык, этимологиялык ж. б. сөздүктөр да болушу мүмкүн. Чет тилдер сөздүгүнүн да котормо түрлөрү болот.

Котормо сөздүктөрдүн өзгөчө түрү болуп сүйлөшмөлөр эсептелет. Булар көлөм жагынан өтө эле кыска болуп, көбүнчө жанга, чөнтөккө алып жүрүүгө ылайыкталып, күндөлүк турмуш-тиричиликтеги активдүү колдонулуп жүргөн сөздөрдү, кээде диалог иретиндеги кыска-кыска сүйлөмдөрдү камтып которуп берет. Сүйлөшмөлөр оозеки сүйлөшүүнү, кадыресе пикир алышууну ылдам жана сабаттуу өздөштүрүп, тилди ылдам үйрөнүү максатын аркалайт. Кыргыз тилинде *кыргызча-орусча, орусча-кыргызча, кыргызча-англисче, кыргызча-немисче, англисче-орусча-кыргызча* ж. б. ондогон сүйлөшмөлөр жарык көргөн.

2. 5. 2. 2. Түшүндүрмө сөздүктөр

Түшүндүрмө сөздүктө тилдеги сөздөрдүн маанилери ар тараптан чечмеленип, тиешелүү мисалдар менен жабдылып, ар бир сөзгө кеңири талдоо жүргүзүлөт. Тактап айтканда, түшүндүрмө сөздүктөр сөздөрдүн, морфемалардын (сөз мүчөлөрүнүн) же туруктуу сөз айкаштарынын (фразеологизмдердин) көп кырдуу маанилерин ачып берген лингвистикалык сөздүктөрдүн тобуна кирет.

Сөздүн тар маанисиндеги түшүндүрмө сөздүккө мисал кылып «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» (1966) көрсөтүүгө болот. Ал эми сөздүн кең маанисиндеги түшүндүрмө сөздүктөр катары *этимологиялык, ономастикалык, омонимдик, антонимдик, синонимдик, диалектологиялык, фразеологиялык* ж. б. лингвистикалык сөздүктөрдү атоого болот. Буларда сөздүн же туруктуу сөз айкашынын лексикалык маанилери гана эмес, келип чыгыш теги, же маанилик жактан башка сөздөргө болгон катыштыктары, же адабий тилдеги сөз формаларынан болгон өзгөчөлүктөрү, же жана башка бир белгилери кошо түшүндүрүлүп, ошого жараша ар кандай максаттагы сөздүктөр жаралат.

Котормо сөздүктөрдүн да кээ бирлери түшүндүрмө сөздүктүн милдетин аткара алат. Мисалы, Махмуд Кашкаринин «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» («Дивану лугати-т түрк»),

⁴² 1981-жылга чейинки терминологиялык сөздүктөрдүн тизмесин караңыз: Орузбаева Б. Ө. Кыргыз терминологиясы. Фрунзе, 1983. 162-165-б.

XI кылым) түрки (жалпы түрк) сөздөрүнүн арабчага котормосу болуп котормо сөздүктөр тобуна киргени менен ар бир сөзгө жүргүзүлгөн талдоолору түшүндүрмө сөздүктүн милдетин аткарып турат. К. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгү да түшүндүрмөлүк милдетти аткара алат, ошондуктан анын биринчи басылышы (1940) осмон түрктөр (түркиялык түрктөр) тилине которулуп, толукталып көлөмдүү болуп, экинчи басылышы (1965) Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болгон.

2. 5. 2. 3. Көрсөтмө сөздүктөр

Сөздөрдүн, сөз формаларынын же сөз мүчөлөрүнүн (морфемалардын) адабий нормада туура айтылышын, туура жазылышын, алфавиттик оң же терс (кери) тартибин үлгү катары көрсөткөн сөздүктөр көрсөтмө сөздүктөр деп аталат.

Көрсөтмө сөздүктөргө туура жазуунун үлгүлөрүн берген **орфографиялык**, адабий айтылыш нормасы менен туура айтуунун транскрипциясын берген **орфоэпиялык**, сөздөрдү мүчөлөөнүн көрсөткүч үлгүсү катары иштелген **морфемалык**, активдүү жана пассивдүү болуп колдонулган сөздөрдү аныктаган **жыштык** жана сөздөрдү аяккы тамгалары боюнча алфавиттик тартипке келтирип көрсөткөн **кери сөздүктөр** кирет. Мындай үлгүдө иштелген сөздүктөр сөз маанилерин чечмелебейт, башка тилге которбойт да. Алар практикалык гана колдонмо сөздүктөр болуп, сөздөрдүн тыбыштык турпат өзгөчөлүктөрүн, же кайсы бир башка көрүнүш үлгүлөрүн көрсөтүүчү китеп болуп саналат.

Кайсы бир тилге которуп, келип чыгыш тегин аныктап же сөз маанилерин түшүндүрүп бербегени менен иш жүзүндө көрсөтмө сөздүктөрдүн түрлөрүнүн илимий-практикалык мааниси чоң.

2. 6. Түрк тилдеринин лексикографиясы

Түрк тилдеринин лексикографиясы тууралуу сөз кылуудан мурда *түрк тилдери* термининин айланасында учкай ой калчап өтүп, *түрк* деген сөздүн маанилерине да кыскача токтоло кетүүнү ушул жерге ылайыктуу болуп турат деп эсептедик. Бул жерде *түрк* деген сөздүн этимологиясын келтирип, анын түпкү маанисине терең назар салуу ашыкчалык кылат⁴³. Бирок, анын азыркы учурда кандай маанилерде колдонулуп келатканы жөнүндө баян этүү зарыл болуп турат.

Генеологиялык жактан Алтай тилдер тобунун бир группасын түзгөн *азербайжан, алтай, башкырт, гагауз (көгогуз), казак, караим (карайым), каракалпак, карачай-балкар (карачай-малкар), крым-татар, кумук, кыргыз, ногой, саха (сака ~ якут), татар, түрк (осмон түрктөрү же анатолый түрктөрү), түркмөн, тыва (тыба ~ тува), уйгур, хакас(какас), чуваш (чабаш ~ чаваш), шор* тилдери **түрк тилдери** деп аталат. Мына ушул тилдерде сүйлөгөн элдерди жалпысынан *түрк, түрктөр* (орусча *тюрк, турки*) дейт. Демек, ушул тилдерде сүйлөгөн элдердин бардыгы **түрктөр** деген ат менен дүйнөгө таанылып келет. Бул **түрк** деген сөздүн кең мааниси.

Мындан тышкары, Кичи Азия жарым аралында (Анатолий жеринде), башкача айтканда, Түркия мамлекетинде (Турцияда) жашаган калкты да бүткүл дүйнө *түрк, түрктөр* деп тааныйт. Бул сөздүн тар мааниси.

Акыйкатына келсек, Түркиянын жергиликтүү калкынын тили өз алдынча *түрк тили* деп аталганы менен Алтай бабатилинин **түрк тилдери** группасынын *кыргыз, казак, татар, уйгур* ж. б. тилдердин катарындагы бир бутагы болуп эсептелет. Ошентип, *түрк, түрк тилдери* алда канча кенен түшүнүк болуп, Алтай бабатилинин бир группасындагы тектеш тилдерди, элдерди бириктирип турган жалпылооч маанисине эгедер.

⁴³ *Түрк* термини тууралуу караңыз: Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Л.: Наука, 1982. 14-17-б.

Демек, **түрк тилдери** дегенде тектеш тилдердин бардыгын жана алардын бири-биринен алыстап ажырай элек байыркылыгын кошо түшүнүшүбүз керек. Бул эмгекте анын дал мына ошол кең маанисин карманып иш жүргүздүк.

Араб жазуусу менен аткарылган эски жазмаларда, жыйырманчы кылымга чейин эле, түрк тилдерин жалпылап бириктирген түшүнүк **түрки** деген темин колдонулуп келген. Мындагы акыркы тыбыш (*u*) парс (фарси) тилдеринен өздөштүрүлгөн мүчө болуп, ал *түрктүкү* деген маанини билдирет. Китептин айрым жерлеринде мына ошол *түрки* деген термин да колдонулду.

Түрк тилдериндеги алгачкы тексттер болуп көбүнчө таш бетине жазылган байыркы түрк рун жазуулары эсептелет. Демек, түрк сөздөрүнүн жазуу иштеринин объектиси болгондугу, башкача айтканда, түрк тилдеринде лексикографиялык алгачкы жумуштардын аткарылгандыгы биздин замандын V-IX кылымдарына таандык болуп саналат.

Түрки сөздөрүнүн келки-келки тексттер болуп таш жана башка бир заттардын бетине жазылып биздин күндөргө чейин келип жетип отургандыгынын өзү ошол байыркы замандарда биздин тилибизде жазуу иштери өзүнчө өнүккөн абалда жүрүп, ошол учурларда эле кандайдыр деңгээлде лексикографиялык жумуштардын да жүрүп тургандыгынан кабар берет. Мындай өнүгүү, жазуунун тиешелүү өз деңгээлинде колдонулганы болбогондо Күлтегинге, Күлүчорго, Билге каганга, Мойунчорго арналган жана башка толуп жаткан таш эстеликтеринин таш бетине кооз болуп сабаттуу жазылып жаралышына эмне негиз болот эле да, алар ошол деңгээлинде кандайча ишке ашат болуш керек эле деген ой туулат.

Байыркы көчмөн түрк элдеринде (урууларында) жазуудан пайдалануу, жазуу жумуштары бир топ жогорку деңгээлде болуп, ар кандай маалыматтар, окуялар, кабарлар зарыл болгон учурларда кайсы бир буюмдун бетине жазылып иш жүрүп тургандыгынан шек саноого болбойт. Көчмөндөрдө андай буюмдарды, айталы жазуусу бар терини, жыгачты же бир башка затты көч менен кошо дайыма алып жүрүү адат-салтынын болгон-болбогондугу бизге белгисиз. Бирок, жазууну тиешелүү деңгээлде өздөштүрүүнүн, аны пайдалануунун улам өнүгүп, өркүндөп жүрүп олтурушунан бара-бара таш бетине өчпөс кылып тамга түшүрүп жазуу өнөрү пайда болуп өнүккөн жайы белгилүү. Ошентип, ысыкка да, суукка да, жамгырга да, өрткө да, кыйроого да чыдамдуу болгон «таш китептер» биздин күндөргө келип жетип, V-IX кылымдарда эле түрк сөздөрүнүн лексикографиянын объектиси болгондугун айтып турат.

2. 6. 1. Байыркы сөздүктөр⁴⁴

Байыркы мезгилдерде жаралган сөздүктөрдүн «Кодекс куманикустан» башкасынын бардыгы тең араб жазуусу менен иштелип, араб тилинин сөздүктөрүнүн үлгүсүндө аткарылган. Ошол доорлордо бүткүл Борбордук Азиянын маданиятына араб, иран тилдеринин жана араб жазуусунун өзгөчөлүгүнүн таасири да күчтүү болгондугу байкалат. Сөздөрдүн алфавит тартиби гана эмес, тамга саны боюнча да, сөз түркүмдөрү боюнча да тартипке келтирилип сөздүктөргө катталышын, ошентип, араб тилинин сөздүктөрүнүн түзүлүш үлгүлөрүнүн таасири деп эсептейбиз.

М. Кашкари. Түрк тилдеринин сөз жыйнагы (Дивану лугати-т түрк). Биз жогоруда белгилегендей, кыргыз тилиндеги байыркы сөздүктөр орто кылымдардагы Күнчыгыш улуу аалымы, лингвист-энциклопедист, лексикограф М. Кашкаринин XI кылымда жазылган «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» (профессор Т. Чороевдин котормосу боюнча «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы») аттуу өлбөс-өчпөс мурасынан башталат. Ошол кездеги жазуу-сызуу жана китеп жаратуу салтына ылайык М. Кашкари өзүнүн сөздүгүндө түрк элдеринин

⁴⁴ Бул бөлүмдү жазуу менен биз байыркы түрк жазма эстеликтерин элибиздин тарыхына тиешеси бар деп жөндөн-жөн эле ыйгара берүүнү көздөгөнүбүз жок. Болгону, бүткүл дүйнө карт тарыхына эки миң жылдан ашуун «жашы» менен белгилүү болгон кыргыздардын «жөн эле асмандан түшө калбаганын» эске алып, азыркы түрк тилдүү элдердин ичинен да эң улууларынын бири экенин жадыбызга бекем тутуп туруп айтып жатабыз.

сөздөрүн, макал-лакаптарын, ырларын араб тилине которуп, араб тилинде түшүндүрүп берген. Азыркы шартта жаралган болсо, анын сөздүгү «Түркчө-арабча сөздүк» деп аталышы ыктымал эле.

М. Кашкаринин бул сөздүгү жөндөн-жөн эле кокусунан жазылып калган эмгек эмес. Буга чейин анын биздин күндөргө келип жетпей калган китептеринин болгондугу тарыхта кабарланат. Белгилүү тарыхчы Тынчтыкбек Чоротегин Махмуд Кашкаринин бизге чейин жетпей калган эмгеги «*Жавахару н-нахв фи лугати т-түрк*» («Түрк тилдеринин синтаксисинин көөхарлары») деп аталган экен⁴⁵, деп жазат. Кыскасы, ал түрк урууларынын (элдеринин) сөздөрүн жыйнап сөздүк түзүүгө чоң даярдык билими менен келген.

Кашкари Махмуд (Махмуд ибн Хусейин ибн Мухаммед аль Кашкари) XI кылымда жашаган атактуу аалым. Анын өмүр таржымалы тууралуу так маалымат сакталган эмес. Окумуштуулар 1029 же 1038-жылы туулган деп болжолдошот. Туулган жери да так болбой келет. Бул боюнча төрт башкача көз караш айтылат: 1) Кашкар шары (М. Ш. /лқұташыр, А. Н. Кононов); 2) Или дарыясынын өрөөнү (Г. Г. Мусабаев); 3) Чыгыш Түркстандагы Азак же Абал (Опол) кыштактарынын бири (уйгурчага которгондор); 4) Ысыккөлдөгү Барскоон (байыркы Барскан шаары) деген жер (Р. Данкофф, Ж. Келли, С. Өмүрзаков, О. Караев, А. Б. Халидов, Т. Чороев)⁴⁶. М. Кашкаринин өзү баян эткендей, ал өзү түрк элдеринин «эң ак сөөк, тектүүсүнөн» болуп эсептелет. Мына ушул жана айрым бир башка даректерден улам аны Карахандар тукумунан деп да эсептеген окумуштуулар бар.

М. Кашкари өз мезгилинин өтө билимдүү инсаны, филолог, энциклопедист болгон. Чыгармаларын араб тилинде жазган. Түрк элдери жашаган аймактарды кыдырып, алардын сөздөрүн, макалдарын, ырларын чогултуп иретке келтирип, сөздүк түзгөндүгү анын ошол китебине өзү жазган кириш сөзүндө баян этилет. 1072-1077-жылдары жазылган «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» («Дивану лугати-т түрк») деген көлөмдүү сөздүк бүгүнкү күнгө чейин жетип келип, азыр ошол доордогу түрк элдеринин эң бир баалуу тилдик жана маданий мурасы катары кастарланып келет. М. Кашкаринин өлгөн жылы да белгисиз.

Сөздөрдү чогултуп алып, иреттеп чыгып сөздүк жаратуунун алдында адегенде өзүнүн алдына койгон максаты, араб ариптеринин түрк тилдерине ылайык келиш-келбеши, этиштерден жасалган сөздөр, ысымдарда (атоочтордо – И. А.) жана этиштерде колдонулган ашыкча ариптер, этиштердин түзүлүшү, этиштерден жасалган сөздөр, ариптердин илгери-кийин келиш тартиби, сыпат (сын атооч – И. А.) сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү, мастарлардын (кыймыл атоочтор – И. А.) өзгөчөлүгү, түрк калктары жана уруулары, түрк тилдери жана анын диалектилериндеги айырмачылыктар тууралуу көлөмдүү баш сөз⁴⁷ жазган.

Бул сөздүк араб грамматикасынын салтынан да алыстаган эмес, башкача айтканда, сөздөгү этиш сөздөр менен этиштен башка түркүмдөргө кирген сөздөр өзүлөрүнчө бөлүнүп, эки тамгалуу сөздөр, үч тамгалуу сөздөр, төрт тамгалуу сөздөр, беш тамгалуу сөздөр деген баптарга топтоштурулган. Араб ариптеринин өзгөчөлүктөрү менен ошол кездеги араб сөздүктөрүнүн салты сакталганын М. Кашкари өзү да белгилеп, «бизден мурун сөздүк жазгандардын жолуна түшүп, араб тилинин сөздүктөрүнүн түзүлүшүнө окшотуп, бул китепти «б» менен аяктаган ысымдардан баштаймын, андан кийин ариптердин алиппе тартиби менен беремин»⁴⁸, деп жазган. Ошону менен бирге алфавитти түрк сөздөрүнө

⁴⁵ Чоротегин Т. К. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын «Дивану лугати т-түрк» сөз жыйнагы (1072-1077). Бишкек: Кыргызстан, 1997. 29-б.

⁴⁶ Чороев Т. Махмуд ибн Хусейин ал Кашгари жана анын «Түркий тилдер сөз жыйнагы». Фрунзе, 1990. 40-42-б.

⁴⁷ Кашкари М. Дивану лугати т-түрк. 1 том, Урумчи, 1981. 1-46-б. (уйгурча котормосу). (Котормодо автордук баш сөздүн мурда котормочулардын жана редакциялык топтун 62 беттен турган баш сөзү берилип, китеп андан ары кайрадан 1-бет деп номер коюлуп чыккан).

⁴⁸ Кашкари М. Дивану лугати т-түрк. 1 том, Урумчи, 1981. 31-б. (уйгурча котормосу).

ыңгайлаштырганы тууралуу төмөндөгүдөй факты да бар: «Сөздөр аралыгында *вави атифа байламта вав* арибин иштетпедим. Анткени түрки тилдеринде мунун орду жок»⁴⁹.

Азыркы тилдерге которулганы үч томдон турган бул китепте автор өзү белгилегей, түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздар сыяктуу элдердин сөздөрүн чогултуп киргизген. Түрк элдери жайгашкан тоолордун, чөлдөрдүн, өрөөндөрдүн, дарыялар менен көлдөрдүн жана кеңири тарап элге белгилүү болгон адам аттарынын да киргизилгени, ошону менен бирге түрки тилдерине жаңы кошулган сөздөрдүн китепке кошулбаганы да айтылган.

Бул байыркы сөздүк азыркы осмон түрк (түркиялык түрктөр) тилине *Бесим Аталай* тарабынан которулуп, 1915-1917-жылдары жарык көргөн (1939-1943-жылдарда экинчи басылышы ишке ашкан). Ал сөздүктөн пайдаланууну жеңилдетүү максатында «Дивану лугати-т түрктөгү» сөздөрдүн индекси түзүлүп, өзүнчө китеп болуп жарыялаган. *Салих Муталлибов* өзбекчеге которуп, 1960-1963-жылдары Ташкенден басып чыгарган. С. Муталлибов да «Дивану лугати-т түрктөгү» сөздөрдүн кириллица менен түзүлгөн өзбек алфавитине салынган индекс көрсөткүчүн түзүп, ал 1967-жылы жарык күргөн. *Имин Турсун, Ибрахим Мутхий* жана башкалар тарабынан уйгурчага которулуп, 1981-1984-жылдары /рүмчүдөн да үч томдук болуп басылып чыккан. Кытайдагы уйгурлар араб арибин пайдалангандыктан бул котормо нуска араб ариби менен жарыяланган. М. Кашкаринин сөздүгү азыркы кыргыз тилине которулуп жарыялана элек.

2. *Аттухфату-з закийати фи-л лугати-т туркия*. Жазылган жылы жана жазган автору белгисиз болгон бул баалуу жазма эстеликти окумуштуулар Махмуд Кашкаринин сөздүгүнөн кийин жаралган деп эсептешет. Сөздүктүн кириш бөлүмүндөгү айрым маалыматтар бул китептин араб жергесиндеги кыпчактардын бийлиги доорунда, Каирде жазылгандыгынан кабар берет. Мындан келди, XIII-XIV кылымдар аралыгында жазылган деп болжолдоого негиз бар.

Аттухфату-з закийати фи-л лугати-т туркия – үч бөлүмдөн турган чыгарма. Биринчи бөлүмүндө кыскача киришүү айтылып, графикага (эмгектин жазылышына) тиешелүү маалыматтар берилген, башкача айтканда, түрки сөздөрүн жазууда араб ариптерин колдонуу өзгөчөлүктөрү тууралуу автордук көз караштар баяндалган. Экинчи бөлүмү - сөздүк. Сөз маанилери түшүндүрүлүп, арабчага которулуп берилген. /чүнчү бөлүмү түрки тили боюнча грамматикалык маалыматтарга арналган.

Сөздүк бөлүмүндө араб тилинин салты сакталып, атооч сөздөр өзүнчө, этиш сөздөр өзүнчө бөлөк-бөлөк берилип, этиш сөздөрдүн баштапкы формасы катары өткөн чак уңгу формалары келтирилген. Грамматикалык маалыматтарда сөздөрдүн зат атооч, ат атооч, сан атооч, этиш сыяктуу түркүмдөрү талдоого алынып, сөз мүчөлөрү тууралуу да кеп болот.

Өзбекчеге С. Муталлибов тарабынан которулуп, 1968-жылы Ташкенден жарык көргөн Кыргыз тилине которулган эмес.

3. *Абылкасым Замахшари. Мукаддимату-л адаб*. Орто кылымдарда жашаган бул автордун толук аты – Абулкасым Махмуд ибн Умар-аз Замахшари. Окумуштуулардын болжолуна Караганда анын бул сөздүгү Хорезм шахынын атайын тапшыруусу менен 1128-1143-жылдар аралыгында жаралган. Абылкасым Замахшаринин сөздүгүнүн өзгөчөлүгү болуп сөздөрдүн зат атоочтор, этиштер, жардамчы сөздөр, зат атоочтун түрлөнүшү деген түркүмдөргө жана тематикалык топторго (мисалы, асман телолорун, жаратылыштагы металл жана минералдарды, өсүмдүктөрдү, жер-суу аттарын атаган сөздөр) бөлүнүп-бөлүнүп берилиши эсептелет. Адегенде үч тилдин – араб, фарси (парсы), түрки (*чагатай тили* деп аталган адабий тил) тилдеринин котормосу катары жазылган китеп, 1492-жылы Дарвеш Мухаммед деген катчы-молдо тарабынан көчүрүлгөндө котормого могол тили да аралашкан.

⁴⁹ Кашкари М. Дивану лугати т-түрк. 1 том, Уримчи, 1981. 31-б. (уйгурча котормосу).

Ошентип, Абылкасым Замахшаринин сөздүгү төрт тилдүү котормо сөздүк формасында бизге чейин келип жеткен. Сөздүк 5 бөлүмдөн турат: 1) ысымдар (атооч сөздөр); 2) этиштер; 3) ариптер же фонетикалык, морфологиялык эрежелер; 4) ысымдардын өзгөрүшү; 5) этиштердин өзгөрүшү. Бардык бөлүмдөрүндөгү тилдик фактылар мүмкүн болушунча аталган тилдер аралык котормолор менен ишке ашкан.

Бесим Аталай түркчөгө (түркия түркчөсүнө) которуп, фотокопиясы менен 1945-жылы жарыялаган. Кыргыз окумуштуулары али көңүл бура элек, кыргызчага которулган эмес.

4. Ибн Муханна. Китаби мажмуаи таржумани турки, фарси ва моголи. Кыргызча айтканда «Түркчө, парсыча жана моголчо котормолор жыйнагы» деп аталган бул чыгарма XIII кылымдын эстелиги болуп эсептелет. Бул китепти илимий журтчулукка П. М. Мелиоранский тааныткан, деп жазат Ахмет Жафероглу⁵⁰. Ибн Муханнанын өлбөс-өчпөс бул эмгегин азербайжан окумуштуусу Б. Чобанзаде азербайжан тилине таандык эстелик деп эсептеген. Бирок, аталышынан эле көрүнүп тургандай, бул сөздүктүн азыркы жалпы түрк тилдеринин бардыгына тиешелүү экенинде шек жок.

Китеп 4 бөлүмдөн куралып ишке ашкан: 1. Түркчө жана арабча ысымдар. 2. Этиштер жана алардын араб тилине котормосу. 3. Этиштердин өзгөрүшү. 4. Түрк тилдеринин байламталары жана сөз мүчөлөрү.

Кыргыз лингвистикасында бул сөздүк да али эске алынып, изилдөө, иликтөө иштеринин объектиси боло элек.

5. Абу Хайян. Китабу-л идрак ли-лисани-л итрак. Египет кыпчактарына тиешелүү болгон бул байыркы эстелик Ахмет Жафероглунун пикири боюнча 1312-1313-жылдар арлыгында жазылган⁵¹. Китепти жазган автордун толук аты – Асиреддин Абу Хайян Мухаммед ибн Йусуф ибн Али ибн Йусуф. Китепте түрки сөздөрүнүн сөздүгү менен кошо түрки тилинин грамматикалык очерки да берилген. Сөздүктө кыпчактарга таандык лексикалык бирдиктердин жана түркмөн тайпаларына тиешелүү өзгөчөлүктөрдүн айырмаланып көрсөтүлгөн жайы бар.

Түркчөгө (түркия түркчөсүнө) Ахмед Жафероглу тарабынан толугу менен которулуп, индекси түзүлүп 1931-жылы китеп болуп чыккан. Бул баалуу тарыхый эстелик да кыргыз окурмандарына жеткиликсиз бойдон калып келет.

6. Кодекс-Куманикус. Байыркы кыпчак сөздүгү деп аталып бизге келип жеткен бул эстелик 1303-жылы жазылган⁵². 1880-жылы Комес Геза Куун (1838-1905) тарабынан Будапештте басылып чыгып, илимий журтчулукка малым болгон. Жыйырманчы кылымдын сексенинчи жылдарында Лайош Лигетинин кеңири баш сөзү менен китеп Венгрияда дагы бир жолу жарык көргөн.

Илимпоз Геза Куундун изилдөөлөрүндө Кодекс-Куманикустун алгачкы нускасы эки дептерге толтура жазылган кол жазма экени баяндалган. Биринчи дептери баштан аяк бир алфавитте жазылып, 1303-жыл деп мезгили да көрсөтүлгөн. Эстеликтин жападан жалгыз нускасы Венедикттин Саинт-Маркус китепканасында сакталып турат. Учурунда бул китептин атактуу акын Петраркага тиешелүү болгондугу, ал гана эмес, Петрарка Кодекси (Codex de Petrarque) деп таанылгандыгы да тарыхка белгилүү.

Куман-кыпчак эстелиги болуп эсептелген бул чыгарма Батыш Европа чыгыштаануучуларынын көңүлүн өзүнө буруп, ал боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Аны изилдегендердин да, азыркы заманга жеткиликтүү кылып жарыялагандардын да Мажарстан (Венгрия) окумуштуулары экени жогорудагы айтылгандардан улам белгилүү. Бүгүнкү күнгө чейин Кодекс-Куманикус кыргыз тилчилеринин назарына илине элек деп айтсак да аша чапкандык болбос.

⁵⁰ Caferoglu A. Turk dili tarihi. I-II, Istanbul, 1984. II китеп, 149-б.

⁵¹ Caferoglu A. Turk dili tarihi. I-II, Istanbul, 1984. II китеп, 188-б.

⁵² Caferoglu A. Turk dili tarihi. I-II, Istanbul, 1984. II китеп, 161-б.

Китепте киришүүдөн кийин түз эле латын, парс жана куман тилдеринде параллель үч катар тизмеленген талдоолор бар. Атооч сөздөр, этиштер жана тактоочтор латын ариби менен жазылып, бардыгы болуп, 1560 сөз талдоого алынып, ар бир сөздүн грамматикалык формалары жогоруда аталган үч тилде салыштырылып көрсөтүлгөн. Андан ары куманчалатынча (2680 сөз), парсыча-латынча (1120 сөз) сөздүктөр берилген.

Кодекс-Куманиуска кыргыз окумуштуулары азырынча атайын илим изилдөө максаты менен көңүл бура элек.

7. Толу Герати. Бадаи ул-лугат. Бул сөздүк болжол менен 1500-жылы Герат шаарында жазылган. Китептин кириш бөлүмүндө анын Гераттын ошол кездеги султаны Хусейндин атайы тапшыруусу менен Алишер Навоинин чыгармаларын түшүндүрүп берүү үчүн жаралгандыгы айтылат. Бадаи ул-лугаттын кол жазмасы Санкт-Петербургдагы М. Е. Салтыков-Щедрин атындагы мамлекеттик китепканада сакталып турат.

Киришүүсүндө сөздүк түзүүнүн кээ бир теориялык маселелери да айтылат. Кол жазма 180 беттен туруп, анда миңге жакын сөз жана сөз формалары камтылган. Алфавит тартиби сакталганы менен ар бир жаңы сөз жол башынан жазылбай уланып жазылган. А. К. Боровков бул сөздүккө теориялык изилдөө жүргүзүп, которуп, камментариялап 1961-жылы жарыялаган. Кыргыз тилине которулган эмес.

8. Абушка. Бул сөздүктүн биринчи сөзү - *абушка*, ал *эр*, *эркек* деген маанини билдирет. Сөздүктүн аты ошол биринчи сөздүн аты менен аталып калган. Окумуштуулар муну «Бадаи ул-лугаттан» кийин жазылган деп аныкташат. А. К. Боровков болсо, аны ошол «Бадаи ул-лугаттын» котормосу деп эсептейт.

Чынында бул китептеги сөздөр «Бадаи ул-лугаттан» алынып, парсыча түшүндүрмөлөр берилип, түркчөгө которулган. Ошону менен бирге көпчүлүк жерлери кыскартылып, кошумчаланып ишке ашкан. Айрыкча этишке тиешелүү сөздөрдүн формалары мурункусунан дээрлик эки эсеге көбөйтүлгөн. «Бадаи ул-лугатта» келтирилген иллюстративдик мисалдар А. Навоиден гана алынган болсо, мында Убайдуллахан менен Закириддин Бабырдын чыгармаларынан да мисалдар келтирилип толукталган.

«Абушка» алгач Г. Вамбери тарабынан 1862-жылы кыскартылып жарыяланган. 1868-жылы Владимир Владимирович Вельяминов-Зернов толук бойдон жарыкка чыгарган. Сөздүктө бардыгы 8000 сөз бар. Кыргыз тилине которула элек.

9. Алишер Навои. Мухаккимат ул-лугатайн. Улуу акын А. Навоинин бул сөздүгү парсыча-түркчө котормо сөздүк болуп эсептелет. Мында сөз маанилери, баарыдан мурда синонимдердин маанилери чечмеленген. Китептин жаралган мезгили тууралуу так маалымат жок болгону менен улуу акын жашаган XV кылымдын эстелиги экенинен шек кылууга болбойт.

Борбордук Азияда араб, фарс жана түрк тилдери «ынтымакта жашап» ар бири тиешелүү өз функциясы менен жалпы элди тейлеп келгени белгилүү⁵³. А. Навоинин чыгармаларынын көпчүлүгү фарс тилинде болуп, кийин ал өзү өз эне тилинде да көп жазган. Эне тилиндеги чыгармаларында араб, иран сөздөрү арбын болгондуктан, аларды элеттик элге жеткиликтүү кылыш үчүн автор өзү ушул сөздүктү. *Мухаккимат ул-лугатайнды* жараткан.

9. Келурнама. Мухаммед Жакып Чынгынын чагатайча-парсыча бул котормо сөздүгү Индистанда Абулмузаффар Мухиддиндин (1659-1707) падышалык кылган мезгилинде жазылган. Ал 15 главадан жана 343 бөлүмдөн турат. Баштапкы 6 главасы этиш сөздөрдүн мофологиялык түзүлүшүнө арналган. Калган 9 главасындагы сөздөр төмөндөгүдөй лексика-тематикалык топторго бөлүштүрүлүп берилген: 1) асман жана ага тиешелүү сөздөр; 2) жер жана ага тиешелүү сөздөр; 3) ат жабдыктары жана ага тиешелүү сөздөр; 4) канаттуулар жана аларга тиешелүү сөздөр; 5) инсан жана ага байланыштуу

⁵³ Абдувалиев И. Коомдук аң-сезим жана тил. – Ислам, тарых жана азыркы мезгил: Социалдык мобилизациялоо жана акыйкат башкаруу жылына карата өткөрүлгөн республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Жалалабат, 2004. 36-39-б.

сөздөр; 6) тууган-уруктуку билдирген сөздөр; 7) курал-жарактарды билдирүүчү сөздөр; 8) сандар; 9) ариптер, цифралар, ат атоочтор.

Бул байыркы мурас да кыргызчалаана элек.

11. Мырза Мехдихан. Санглах. Чагатайча сөздүктөрдүн катарына кирген бул сөздүк 1736-1747-жылдары Гератта бийлик жүргүзгөн Надир-Шахтын тарых жазуучусу Мырза Мехдихан тарабынан Алишер Навоинин чыгармаларын окуп үйрөнүү үчүн түзүлгөн. Мындан келди, бул сөздүктүн жаралышы иран тилдүү калктардын окуу талаптарын канааттандыруу максаты болуп эсептелет. Анткени, атактуу акын А. Навои көп чыгармаларын ошол кездеги илим-билим, окутуунун жана көркөм адабияттын тилдеринде (араб, фарси) эмес, аскерий өнөр жана базар тили болгон өзүнүн эне тили – түрki тилинде жазган.

Сөздүктүн жаралышы жөнүндө ушу кезге чейин карама-каршылыктуу пикирлер айтылып келет. Бул эстелик да азырынча которулуп кыргыз окурмандарына атайын сунуш кылына элек.

Түрк тилдеринин лексикографиясындагы байыркы сөздүктөр жогоруда аталып, учкай иликтенген эмгектер менен эле чектелбейт. Мындай эстеликтердин саны арбын. Бул эмгегибизде алардын бардыгын камтууга мүмкүнчүлүк боло бербеди, албетте, келечегинде атайын изилдөөлөр менен назар салып, тилибиздин байыркы доор көрүнүштөрүнөн кабар Берген юулар өндүү тарыхый эстеликтерге кайрылар учурлар болбой койбойт деп эсептейбиз.

2. 6. 2. Азыркы сөздүктөр доору

Азыркы сөздүктөр доору деп биз акыркы эки жүз жылдыкта жаралган лексикографиялык эмгектерди айтабыз. Түрк тилдеринин сөздүктөрүнүн бул доорун эки мезгилге: XIX кылым сөздүктөрү жана XX кылым сөздүктөрү деп бөлүп карайбыз.

Анткени, эгерде биринчи мзгилде, башкача айтканда, XIX кылымда азыркы кездеги түрк тилдерин көпчүлүк окумуштуулар толук кандуу өз алдынча «өмүр сүргөн» тилдер катары тааный элек болсо, экинчи мезгилде ар бирин бири-биринен айырмаланган өз алдынча тилдер катары таанып иш жүргүзүшкөн.

Ошентип, биринчиден, XIX кылым сөздүктөрү кыргыз тилин башка түрк тилдеринин катарында түрк диалектилеринин (наречиелеринин) бири катары чагылдырып көрсөтөт. Мисалы, В. В. Радловдун сөздүгүндө деле (XIX кылымдын аягы) кыргыз тили өзүнчө тил катары эмес, каракыргыз диалектиси (наречиеси) катары катталган.

Экинчиден, XIX кылым сөздүктөрү негизинен араб, парсы, немец, орус, англис тилдеринде, башкача айтканда, ошол тилдерге которулуп жарык көргөн. Алардын алфавиттери да башкача болуп, бирдиктүү орфографиясы да болгон эмес. Ошого карабастан алардын ар бири өз деңгээлине жараша алда канча сабаттуу жана илимий-практикалык жактан жеткиликтүү даражада иштелген. Буларды, XIX кылым сөздүктөрүн, кандайдыр деңгээлде бардык түрк тилдерин бир чоң тилге бириктирип турган эмгектер катары кароого да болот. XIX кылым сөздүктөрү тууралуу ылдыйда атайы сөз болот.

Ал эми XX кылым сөздүктөрү, жогоруда көрсөтүлгөндөй, кыргыз тилинин өз алдынча тил катары башка түрк тилдеринен бөлүнүп турганын расмий тастыктайт. Буларда бардык түрк тилдеринин ар бири өзүнө гана тиешелүү орфографиялык эрежелери, расмий алфавити иштелип чыгып, толук кандуу өз алдынча тилдер болуп, ар башка элдерди (мамлекеттерди) тейлеп калгандыгы чагылдырылат. XX кылым сөздүктөү тууралуу да ылдыйда атайы сөз болот.

2. 6. 2. 1. Он тогузунчу кылым сөздүктөрү

Он тогузунчу кылым сөздүктөрүнүн бир тобу байыркы сөздүктөр салтын сактап жаралган сөздүктөр болуп эсептелет. Буга мисал катары 1825-жылы Калькуттадан жарык көргөн **Фазлуллахандын** «Чагатайча-парсыча лугатын», 1862-жылы А. Навоинин чыгармаларын үйрөнүү үчүн түзүлгөн **Фаталлихандын** «Чагатайча-парсыча лугатын» жана 1880-жылы Истанбулдан шайык **Сулайман Бухаринин** кол жазмасы катары «Чагатайча-түркчө лугат» деген ат менен чыккан сөздүктөрдү көрсөтүүгө болот. Аталган эмгектер али тиешелүү деңгээлде үйрөнүлүп да, изилденип да чыга элек.

Он тогузунчу кылым сөздүктөрүнүн экинчи тобу Батыш Европа элдеринин тилдеринде жарык көргөн. Алардын ичинен 1866-жылы Лейпцигде жарыяланган **Ж. Цанкердин** «Түркчө-арабча-парсыча сөздүгүн» (Diktionaire Turk-Arabe-Persan), **Г. Вамберинин** «Түрк-татар тилдеринин этимологиялык сөздүгүн» (H. Vambery. Etymologisches Worterbuch der Turco-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878), **М. Т. Хойтсманын** «Түркчө-арабча глоссарий» (M. Th. Houtsma. Ein turkisch-arabisch Glossar. Leiden, 1894) деген китебин көрсөтүүгө болот. Бул сөздүктөрдүн дээрлик бардыгында түрк сөздөрүнүн келип чыгышын изилдөө иштери немец тилинде жүргүзүлгөн. Булардан башка англис, француз, поляк ж.б. тилдерде да иштелген чакан-чакан эмгектер болгон.

Он тогузунчу кылым сөздүктөрүнүн үчүнчү тобу орус тилинде ишке ашып, булар түрк сөздөрүн камтыган көлөм жагынан да, сөздөрдү которуп түшүндүрмөлөр берүү жагынан да жогорку топтордогу сөздүктөргө караганда ары мыкты, ары баалуу, салмактуу сөздүктөр болуп чыккан. Ар бирине кыска-кыска токтолуп өтөлү.

1. Л. М. Лазарев. Түркчө-татарча-орусча сөздүк (Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского с приложением краткой грамматики. М., 1864). Бул сөздүк – түрк тилдеринин орус тилине которулушун берген алгачкы сөздүк. Лазарь Эммануилович (Мануилович) Лазаревдин (1822-1884) бул китеби 1864-жылы жарык көрүп, негизинен түркиялык түрк, крым татар, азербайжан наречиелеринин (тилдеринин) сөздөрүн камтыйт. Киришүүсүндө түрк тилинин (азыркы түркиялык түрктөрдүн тили) кыскача грамматикалык очерки берилет да, сөздүк бөлүмү болжол менен он миңдей (10 000) сөздөн турат.

2. Л. З. Будагов. Түрк-татар наречиелеринин салыштырма сөздүгү (Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских, и с переводом на русский язык). Баш аягы болуп 12 миң сөздү камтыган бул салыштырма түшүндүрмө сөздүк азербайжан, чагатай, казак, башкырт, кыргыз, крым-татар, кумук, ногой, татар, түрк, түркмөн, уйгур наречиелеринин материалдарын салыштырып, орусчага которуп түшүндүрмө берген китеп болуп саналат. Сөздүк эки томдон туруп, биринчиси 1869-жылы, экинчиси 1871-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн. Лазарь Захарович Будаговдун (1812-1878) сөздүгүндө күндөлүк турмушта активдүү колдонулган турки сөздөрү менен кошо араб, иран тилдеринен жаңыдан өздөштүрүлүп жаткан сөздөр да мол чагылдырылган.

3. В. И. Вербицкий. Түрк тилинин Алтай жана Алатоо наречиелеринин сөздүгү. (Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань, 1884). В. И. Вербицкий (1827-1890) өзү Алтайга миссионер болуп барып 37 жыл миссионердик кылып эмгектенген. 1869-жылы Казандан чыккан «Алтай тилинин грамматикасынын» жазылышына катышкан. Бул сөздүктө негизинен азыркы алтай, шор тилдеринин жана хакас тилинин диалектилеринин материалдары чагылдырылган.

Мындагы эске алынчу нерсе, Сибирдеги түрк урууларынын тили да XIX кылымда күнбатыш жана орус окумуштуулары тарабынан *түрк тили* деп эле кабыл алынгандыгы болуп эсептелет.

4. В. В. Радлов. Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары (Опыт словаря тюркских наречий. I-IV, СПб., 1888-1911). Түрк тилдеринин эң мыкты сөздүгү болуп эсептелген В. В. Радловдун бул китеби 1888-1911-жылдар аралыгында Санкт-Петербургда 8 китептен турган 4 томдуу болуп жарыкка чыккан. «Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары» деп аталган бул баа жеткис мурас азербайжан, алтай, чагатай, башкырт, крым-татар, барабин-татар, казак, кыргыз, осмон түрк, түркмөн, шор, уйгур, якут, чуваш, тува ж.б. түрк элдердин тилдеринин материалдарын чогултуп, бири-бири менен салыштырып, немисче жана орусча котормо түшүндүрмөлөрүн берет. Бардыгы болуп 70 миңден ашуун сөздү камтыган В. В. Радловдун сөздүгү түшүндүрмө сөздүктүн да, салыштырма сөздүктүн да, котормо сөздүктүн да милдетин аткарат.

Радлов Василий Васильевич (05.01.1837-12.05.1918) Берлинде офицердин үй-бүлөсүндө туулган. Гимназияны бүтүрүп, 1854-жылы Берлин университетинин философия факультетине кирет. Бирок, ал философияга эмес, лингвистикага көбүрөөк кызыгып, К. Штейнталь, Ф. Бопп сыяктуу ошол кездеги белгилүү лингвисттердин лекциясын угат. Бара-бара анын кызыгуусу күнчыгыш тилдерине оойт. Еврей, араб, персия, түрк, манжуу жана кытай тилдерин үйрөнө баштайт. Анын чыгыштаануучу болуп биротоло калыптанышына ошол кездеги белгилүү чыгыштаануучу полиглот (көп тил билген киши) Вильгельм Шоттун таасири күчтүү эле. Монгол, татар, манжуу, кытай тилдерин үйрөткөн окутуучусу да ушул В. Шотт болгон. 1858-жылы Санкт-Петербургга келет, 1859-жылы Барнаулдагы жогорку тоо-кен окуу жайына мугалим болот.

Анын чыгармачылыгын 3 доорго бөлүп карайбыз. 1. **Алтай доору** (1859-1871). Бул мезгилде ал негизинен материал чогултуу, жергиликтүү элдин турмушун, этнографиясын үйрөнүү менен алек болуп, бир нече жолу саякат жасаган. Алтай тоолоруна, Чыгыш Кыргыз талааларына, Энесай бойлоруна, Жетисууга (азыркы Кыргызстан аймагына) саякат жасап, лингвистикалык, фольклордук жана этнографиялык эң бай материал чогултуп алат. «Түндүк түрк урууларынын эл адабиятынын үлгүлөрүн» («Образцы народной литературы северных тюркских племен») жарыялайт. 2. **Казань доору** (1871-1884). Бул мезгилде көбүнчө окутуучулук, административдик жумуштар менен алек болуп, мурда чогулткан материалдарын иргеп, изилдеп чыгып, илимий эмгектерин жарыялайт: “Vergleichende Grammatik der nordlichen Turksprachen. Phonetik” (1882-1883), “Aus Sibirien” (1884). 3. **Санкт-Петербург доору** (1884-1918). Бул аралыкта мурда чогулткандарын иликтеп, бир канча эмгектерин жарыялайт. Алардын ичинен өтө көлөмдүү, өтө мазмундуусу «Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары» (1888-1911) эсептелет. Төрт томдон турган бул үлкөн эмгек азыркы кездеги дээрлик бардык түрк тилдеринин материалдарын камтыган теңдеши жок баалуу сөздүк болуп саналат. В. В. Радловдун мындан да зор салымы – орхон-энесай тексттерин окуп чыгуу, которуу, жарыялоо иштерин жүргүзгөндүгү болуп саналат. 1893-жылы бул табышмактуу жазуулардын «ачкычын» В. Томсен тапканда, В. В. Радлов да 15тей тамгасын тапкан болчу. В. Томсен жарыялагандан пайдаланып, 1894-жылы Күлтегин эстелигин транскрипциялап, которуп жарыялап жиберет. Орхон-энесай жана байыркы уйгур жазууларын окуп жарыялап, алар боюнча изилдөө иштерин жүргүзүп, ондогон монографияларды да чыгарган.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, азыркы түрк тилдерин өз алдынча болуп бири-биринен ажырай элек абалында караган окумуштуулардын бири катары В. В. Радлов өз сөздүгүнө кыргыз тилинин материалдарын кара-кыргыз наречиси деген аныктама менен киргизген. XIX кылымдын 60-жылдарында азыркы Кыргызстандын түндүк аймактарына эки жолу

саякат жасап келип, кыргыздардан «Манас» эпосунун үзүндүсүн, «Эр Төштүк» эпосун жана башка элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн жазып кеткендигин эске алсак, анын сөздүгүндө элдик оозеки чыгамаларды укумдан-тукумга, кылымдан кылымга жеткирип келген жандуу кыргыз тилинин материалдары кеңири чагылдырылган.

2. 6. 2. 2. Жыйырманчы кылым сөздүктөрү

Жыйырманчы кылым сөздүктөрү мурдагы кылымдардагы сөздүктөрдөн түп-тамырынан бери айырмаланган сөздүктөр болуп эсептелет. Анткени, биринчиден, XX кылым түрк тилдеринин ар бирин өз алдынча «эгемендүү тил катары бири-биринен бөлүп чыгарды»⁵⁴. Экинчиден, өз алдынча мамлекттүүлүккө, элдүүлүккө ээ болгон түрк элдеринин тилдеринин өз аталыштары менен түрдүү сөздүктөрү жарала баштады. Үчүнчүдөн, мына ушундай жагдайлардан улам жалпы түрк тилдеринин жүгүн аркалай турган сөздүктөрдүн алдында алда канча татаал милдеттер өзүнөн өзү пайда болду. Алар эми ар бир жеке түрк тилдерине тиешелүү сөздүктөрдүн «бөлүнүп» көрүнүшү, алардын жалпылап иштелип чыгышы зарыл боло баштады.

Ошентип жыйырманчы кылым сөздүктөрүн биз *жалпы түрк сөздүктөрү* жана *түрк тилдеринин жекече сөздүктөрү* деп айырмалайбыз. Бул эмгегибизде булардын биринчисине эле токтолобуз. Түрк тилдеринин жекече сөздүктөрүнүн ичинен, китебибиздин аты айтып тургандай, кыргыз тилинин гана сөздүктөрүн кыскача чагылдырып өтөбүз (караңыз: 2. 9; 2. 10).

Жалпы түрк сөздүктөрү. 1. М. Рясянен. Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүнүн тажырыйбалары (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen). Азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгынын, алардын айрымдарынын диалектилеринин да жана байыркы түрк жазма эстеликтеринин материалдары кеңири чагылдырылып иштелген Мартти Рясянендин бул сөздүгүндө сөздөрдүн немисче жана орусча котормолору кошо берилген. Индексине караганда иликтөөлөр, салыштыруулар үчүн болжол менен элүү миңден (50000) ашык сөздү камтыган бул сөздүк Финляндиянын борбору Хельсинкиден 1969-жылы жарык көргөн. Сөздүктүн баяндоо, түшүндүрүү тили – немец тили, айрым сөздөргө орусча котормолор берилген.

2. Древнетюркский словарь. VII-XIII кылымдар аралыгындагы байыркы түрк жазма эстеликтеринин лексикасын чагылдырган бул сөздүк орус окумуштуулар коллективи тарабынан иштелип, Ленинграддан (Санкт-Петербург) 1969-жылы жарыкка чыккан. Бардыгы болуп 20 миңге жакын байыркы түрк сөздөрү эстеликтерден тиешелүү мисалдары менен калпып алынып, орус тилине которулуп, түшүндүрүлгөн.

Китеп кыскача баш сөздөн кийин көлөмдүү киришүү менен башталып, анда атайын мисалдарды келтирүү аркылуу сөздүктүн түзүлүшү баян этилет. Сөздүктүн материалдары алынган жазма булактарга, байыркы түрк жазма эстеликтеринин ар бирине мүнөздөмө берилген. Байыркы түрк сөздүгүнө сөз алынган булактардын (эстеликтердин) тизмеси алфавиттик тартип менен келтирилип, Орхон-Энесай, байыркы уйгур, манихей, брахма, араб жазуулары менен калтырылып биздин күндөргө келип жеткен эстеликтер жөнүндө кеңири маалыматтар бар.

Сөздүк бөлүмүндө сөздөр атайын ушул сөздүк үчүн гана латын жазуусунун негизинде иштелип чыккан алфавит менен алфавиттик ыраат тартибин сактап келтирилген. Адам аттары, жер-суу аттары, башка тилдерден кабыл алынган сөздөр да кеңири чагылдырылган бул сөздүк котормо сөздүктүн да, түшүндүрмө сөздүктүн да милдетин аткара алат.

⁵⁴ Биз бул жерде азыркы кездеги түрк тилдерин ушул XX кылымда гана бири-биринен бөлүнүп чыгып улуттук тил болуп калыптанды деген ойду кесе айткыбыз келген жок, тек окумуштуулар арасында аларды аларга карата «диалектилер», «наречиелер» деп атаган түшүнүктөрдүн жоголгонун гана назарга туттук.

Аягында Махмуд Кашкаринин сөздүгүндөгү диалектилик сөздөр катары кимдердин сөздөрү экенин көрсөткөн белгилери бар сөздөрдүн орусча котормосу менен тизмеси, байыркы түрк жазма эстеликтеринде жолуккан куранды мүчөлөр менен грамматикалык форма көрсөткүчтөрүнүн алфавиттик тизмеси жана *Дивану лугати-т түрктүн* оригинал нускасынын беттеринин анын типографиялык терилген (набор болгон) нускасынын, Бесим Аталай тарабынан түркчө, Салих Муталлибов тарабынан өзбекче котормолорунун беттерине дал келгендик статистикасы тиркелген.

3. Э. В. Севортян. Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү (Этимологический словарь тюркских языков). Жалпы түрк жана ар кайсы түрк тилдерине орток болгон негиздердин (сөздөрдүн) келип чыгышына, пайда болушуна арналган Эрванд Владимирович Севортяндын бул сөздүгүнүн биринчи тому (китептин өзүндө биринчи том экендиги айтылган эмес) үндүү тыбыштар менен башталган сөздөрдү гана камтып, Москвадан 1974-жылы жарык көргөн. Анын сөздүк макалаларында түрк тилдеринин дээрлик бардыгынын жана жазма эстеликтердин материалдары келтирилип, салыштырылып, аларга орус тилиндеги котормо-түшүндүрмөлөр берилет. Иллюстративдик жана факты материалдар катары азыркы түрк тилдеринин айрымдарынын диалектилик сөздөрү да кеңири пайдаланылган.

Э. В. Севортяндын сөздүгүнүн негизги өзгөчөлүгү болуп сөздөрдүн, негиздердин тутумдук түзүлүшүнө айрыкча көңүл бөлүнүп, ар бир сөзгө, негизге структуралык кеңири анализ жүргүзүлгөнү эсептелет.

Бул сөздүктүн экинчи тому «Б» тамгасы менен башталган сөздөрдү камтып 1978-жылы, үчүнчү тому «В», «Г», «Д» тамгалары менен башталган сөздөрдү камтып 1980-жылы жарык көргөн. Автордун көзү өтүп кеткенден кийин ишти анын окуучулары улантып, төртүнчү тому «Ж», «З», «Й» тамгаларынын материалдары болуп, Лия Семеновна Левитскаянын редакциясы менен 1989-жылы чыккан.

Э. В. Севортяндын сөздүгү бардык түрк тилдеринин (*жандуу* да, жоголуп кеткен *сенек* да) материалдарын мүмкүн болушунча толук чагылдыруу максатында өтө көп транскрипция белгилерин пайдалануу менен жазылган. Автордун колдонгон адабияттары да арбын жана дээрлик бардык түрк тилдеринин, алардын диалектилеринин, байыркы түрк жазма эстеликтеринин материалдарын, тиешеси бар башка эмгектерди мүмкүн болушунча толук камтып, жана алтай бабатилинин башка группаларынын фактыларын чагылдырган эмгектерден да көп пайдалангандыгы сөздүктүн баалуулугун, илимий кадыр баркын арттырган.

2. 7. Кыргыз лексикографиясынын калыптанышы

Атайын сөз чогултуу, сөздүк жаратуу иштери болбогону менен биздин замандын V-IX кылымдарындагы байыркы түрк рун жазуулары деп аталган, көбүнчө ташка жазылган жазма эстеликтерде кыргыз тилинин лексикасынын да чагылдырылганын белгилөөгө болот. Ал эми атайын сөздүк жаратуу үчүн кыргыз сөздөрүн чогултуп, кагазга түшүрүү ишинин башаты Махмуд Кашкаринин өлбөс-өчпөс мурасы «Түрк тилдеринин сөз жыйнагында» жатат. Орто кылымдардын улуу лингвисти өзүнүн ошол китебинин баш сөзүндө «мен түрк элдеринин сөз билги чечендери, өздөрүнө мүнөздүү болгон уруш иштеринин чеберлери, найзакерлери, усталары, уздары менен баарлаштым. Алардын шаарларын, кыштактарын кыдырдым. Түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма, кыргыздардын сөздөрүн, макал-лакаптарын чогултуп жазып алдым, иреттедим, тартипке салып чыктым»⁵⁵, деп жазган.

⁵⁵ Кашкари М. Дивану лугати т-түрк. 1-том. Урумчи, 1981. 2-б. (уйгурча котормосу).

Китептеги сөздөр түрктөрдүкү, түркмөндөрдүкү, огуздардыкы, кыргыздардыкы деген белгилер аркылуу бөлүнүп көрсөтүлбөгөнү менен автордун өзү жогорудагыдай жазып көрсөтүп, китепке ошол аталган түрк элдеринин сөз байлыктарынын камтылганында, албетте, шек жок. Ошентип, биздин эранын бир миң жетимиш эки, бир миң жетимиш жетинчи жылдарында жазылган бул улуу мураста кыргыз лексикасы алгачкы жолу чогултулуп, кагазга түшүрүлүп, сөздүк китепке киргизилген.

Мындан келди, кыргыз лексикографиясынын башаты 1072-жыл деп айтууга биздин толук укугу бар.

Албетте, ошол кездеги тил же тилдер менен азыркы тилдердин ортосундагы айырма-өзгөчөлүктөр асман менен жердей болуш керек, бирок ак кагазга кара тамгалар менен жазылган мындай эстелик фактыларды тарыхый алкактан, тарыхый шарттуулуктан туруп иликтеп, изилдеп көрүп, Мазмуд Кашкаридин сөздүгүн алгачкы лексикографиялык баалуу мурасыбыз деп эсептешибиз керек.

Дээрлик XX кылымга чейин бири-биринен даана ажыратылбай жалпы бир тил катары таанылып келген түркий тилинин тутумунда кыргыз сөздөрү мындан башка да бир топ байыркы жазма эстелик эмгектерде (караңыз: 2. 6. 1.) чагылдырылган. Алардын бардыгы араб жазуусу менен ишке ашып, бүгүнкү күнү кыргыздар өз изилдөөлөрүн орус тилинде жүргүзгөндөй, ошол кездерде түркий сөздөрүнүн түшүндүрмөлөрү же араб, же парсы тилинде гана жүргүзүлүп келген⁵⁶.

Азыркы түрк тилдери бири-биринен бир чоң тилдин далектилери (наречиелери) катары гана айырмаланганы XX кылымдын биринчи чейрегине чейин жарык көргөн түркологиялык эмгектердин дээрлик бардыгынын мазмунунан белгилүү болуп келет⁵⁷. Азыркы түрк тилдерин XX кылымга чейин жашап келген түркий тилинин диалектилери (наречиелери) деп эсептеп, көлөмдүү-көлөмдүү эмгектерди жараткан орустун улуу чыгыштаануучуларынын бири В. В. Радловдун «Түрк наречиелер сөздүгүнүн тажырыйбалары» («Опыт словаря тюркских наречий») деген сөздүгүндө кыргыздардын сөздөрү *кирг.* (*каракыргыз* наречие) деген белги менен берилген.

Ошентип, азыркы кыргыз тилинин наречие (диалект) катары болсо да башка түрк тилдеринен (түрк наречиелеринен) расмий түрдө бөлүнө башташын биз мына ушул сөздүктөн көрүп окуйбуз. Бирок, мунун өзү кыргыз тилинин XIX-XX кылымдарда гана өзүнчө тил болуп калыптанды дегендикке жатпайт. Демек, В. В. Радловдун сөздүгүн кыргыз лексикографиясынын расмий алфавит түзүлгөнгө чейинки калыптанышынын үлгүсү деп караганга негиз бар.

1924-жылы Россиянын составында Каракыргыз автоном облусу түзүлгөндө салттуу түрдө тартипке келтирилген атайын алфавит (*реформаланган алфавит* деп аташкан) кабыл алынып, мына ошондон бери карай, кыргыз тилинин сөздүк кору (сөздүк составы) максаттуу түрдө чогултула баштап, жаңы кыргыз лексикографиясына чыйыр салынган. Ошентип, кыргыз сөздөрүнөн өзүнчө арналуу сөздүк түзүү аракети XX кылымдын экинчи чейрегинен бери карай жүрүп келет.

⁵⁶ **Биринчиден**, XX кылымдын 80-жылдарынын аягына чейин эле социализмдин кыргыздарга бергендерин ашкере апыртып көрсөтүшүп, улуу муун окумуштууларыбыздын көпчүлүгү байыркы тарыхый, маданий мурастарыбызга сыртын салып келишкени, **экинчиден**, окумуштууларыбыз эски жазма эстеликтерди алардын бир аз эле тили буруу боло калса, «бул биздики эмес...» дешип, тарыхы берки эле беш жүз жылдыктан бери карай башталган түрк элдеринин башка бирөөлөрүнө ыйгара салышканы, **үчүнчүдөн**, араб, парсы тилдерин гана эмес, араб жазуусунун өзүн деле тиешелүү деңгээлде өздөштүргөн илимпоздорубуздун жоктугу, ошол тилдерди, ошол жазууну өздөштүргөн кадрларды даярдай турган бир да окуу жайыбыздын болбогондугу акыркы миң жылдыктагы кыргыздарга тиешелүү жүздөгөн жазма эстеликтерге өзүбүздүкү катары кайрылуудан бизди тайсалдатып салган.

⁵⁷ Караңыз: Лазарев Л. М. Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского с приложением краткой грамматики. М., 1864; Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. I-II. СПб., 1869, 1871; Wamberg H. Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878; Вербицкий В. Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань, 1884; Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. СПб., 1888-1911.

Кыргыз тилинин мындай сөздүгүн (тактап айтканда, Кыргызча-орусча сөздүктү) түзүү милдетин алдыга коюп, сөздөрдү чогултуу, орус тилине которуу ишин максаттуу баштаган окумуштуу атактуу академик Константин Кузьмич Юдахин болгон.

Юдахин Константин Кузьмич 1890-жылы 31-майда Оренбург губерниясынын Оро (Орск) шаарында кызматчынын үй-бүлөсүндө туулган. Анын балалыгы Олуя-Атада (кийин Жамбыл, азыр Тараз) өткөн. Ал он алты жашында шаардык окуу жайды бүтүрүп, Ташкендеги Түркстан мугалимдер семинариясына кирет. Ал жерден түрк жана иран тилдерин үйрөнүп чыгат да, Чымкен аймагында айылдык мектептерде иштейт. 1915-1920-жылдары Чыгыш Түркстандын Кашикар, /рүмчү, Кулжа сыяктуу шаарларында болуп, уйгурлардын турмушу, этнографиясы менен таанышып, тилин өздөштүрөт. Буга чейин эле ал кыргыз, казак, өзбек, татар тилдерин жакшы билген. 1920-жылы Ташкендеги Түркстан чыгыштаануу институтуна (кийинчерээк Орто Азия мамлекеттик университетинин факультети) келип кирет. Бул жерден ал В. В. Бартольд, Е. Д. Поливанов, П. А. Фалев, А. А. Семенов, С. Е. Малов, А. Э. Шмитд өңдүү белгилүү окумуштуулардын лекциясын угуп, тарбияланат. Университетти бүткөндөн кийин Ленинградга (Санкт-Петербургда) барып С. Е. Маловдун жетекчилиги менен окуусун улантат. Ленинград университетинде өзбек, казак, кыргыз тилдеринен сабак да берет. Мына ушул жерден (1925-1932) анын лексикографиялык ишмердиги башталган. Өзбекче-орусча сөздүктү жазууга (1927-жылы чыккан), кыргыз сөздөрүн жыйноого ушул жерден баштап киришкен. 1932-1944-жылдары Москвадагы Чыгыштаануу институтунун уйгур тили кафедрасынын башчысы болуп иштейт. 1944-жылы Бишкекке (Фрунзе шаары) келип, СССР ИА Кыргыз филиалынын Тил, адабият жана тарых институтунда сектор башчысы (1952-жылга чейин), Кыргыз мамлекеттик пединститутунун профессору (1946-1951), Кыргыз кыз-келиндер пединститутунун профессору (1952-1954), 1955-жылдан өмүрүнүн аягына чейин (1975) Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин профессору болуп кызмат өтөгөн. 1952-жылы Өзбек ССР ИА корреспондент-мүчөсү, 1954-жылы Кыргыз ССР ИА анык мүчөсү (академик) болуп шайланган.

Негизги эмгектери: Краткий узбекско-русский словарь. Ташкент, 1927; К вопросу о звуковом составе чагатайского языка. – Китепте: Культура и письменность Востока, кн. 4. Баку, 1929; Терминология уйгурской газеты. – Китепте: Языки зарубежного Востока. М., 1935; Киргизско-русский словарь. М., 1940; Бооз или Бууз? – Китепте: Эпиграфика Востока. Сб. ст., т. 1, М.-Л., 1947; Уйгурская хрестоматия. М., 1948; Классификация кыргызских диалектов. – Китепте: Первая научная сессия АН Кирг. ССР. Выпуск 6, Фрунзе, 1956; Узбекско-уйгурские языковые связи. – Известия АН Каз.ССР, серия уйгуро-дунганской культуры. Выпуск 1, 1959; Киргизско-русский словарь. М., 1965; Тил илими – океан. – Эл агартуу, 1974. №10.

К. К. Юдахин адегенде С. Е. Маловдун жетекчилиги менен В. В. Радловдун сөздүгүнөн кыргыз (каракыргыз) наречиезинин сөздөрүн, анан Кыргызстанга келгенден кийин эл аралап жандуу кыргыз тилинин сөздөрүн чогулта баштайт. Анын мындай эмгегинен 1940-жылы көлөмдүү кыргызча-орусча сөздүк жаралды. Бул сөздүк өз учурунда түрк тилдериндеги алгачкы мыкты лексикографиялык эмгек катары бааланат. К. К. Юдахиндин сөздүгүнүн түркия түрк тилине которулусунун⁵⁸ өзү эле анын практикалык маанисинин гана эмес, илимий салмагынын да жогорку деңгээлде экендигин айтып турат. Сөздүктү толуктап, 1965-жылы экинчи басылышын жарыялаган (караңыз: 2. 10. 1.).

⁵⁸ К.К. Judahin. Kirgiz sozlugu. Turkceye ceviren Abdullan Taymas. Cilt I (A-j), Ankara, 1945; Cilt II (k-z), Istanbul, 1948.

Кыргыз лексикографиясынын калыптанышына чоң салым кошуп, анын өзүнчө тармагын өнүктүргөн окумуштуу профессор К. К. Карасаев болгон. Өмүрүнүн аягына чейин сөз чогултуп, сөз маанилерин иликтеп өткөн бул атактуу окумуштуу кыргыз тилинин сөз байлыгын өтө терең билген инсан болгон. 60 миң сөз камтылган кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүн жарыялап (биринчи басылышы 1966-ж. жарык көргөн), этимологиялык мүнөздөгү бир нече сөздүктөрдү жазган.

Карасаев Хусеин (05. 01. 1905, Түп р-ну – 31. 01. 1998, Каракол ш.⁵⁹). Окумуштуунун туулган жылы анын көзү өткөндөн кийин ушинтип такталган. Мурдагы адабияттарда 1901-жылы Түп р-нунда туулган деп катталып келген.

Х. Карасаев мусулман мектебинен да, орус-тузем мектебинен да билим алып, 1923-1925-жылдары Ташкенттеги Кыргыз агартуу институтунан окуйт. Кыргыздын алгачкы «Эркин Тоо» гезитин чыгарууга катышкан. 1931-жылы Ленинграддагы Күнчыгыш институтун бүтүргөн. Бир топ жогорку кызматтарда иштеп, 1951-жылдан 1974-жылга чейин Кыргыз мамлекеттик университетинде (азыркы Кыргыз улуттук университети) профессор болуп иштейт. Ал кыргыз сөздөрүн чогултуу, иреттөө жумуштарында көп эмгектенген. Орусча-кыргызча сөздүктү (1957) түзүүчүлөрдүн бири. Х. Карасаев алгачкы жолу кыргыз тилинин көлөмдүү орфографиялык сөздүгүн жараткан (1966). Анын кыргыз лексикографиясына кошкон өзгөчө салымы болуп башка тилдерден өздөштүрүлүп келген сөздөрдү, туруктуу сөз айкаштарын, учкул сөздөрдү жыйнап, ар бирин өз алдынча том-томдоп чыгарган китептери эсептелет.

***Негизги эмгектери:** Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Фрунзе, 1966; экинчи басылышы Фрунзе, 1983; Түгөйлүү сөздөр (дублетүү сөздөрдүн справочниги). Фрунзе, 1971; Өздөштүрүлгөн сөздөр. Фрунзе, 1986; Накыл сөздөр (тил казынасынан баян). Фрунзе, 1982; Накыл сөздөр. Экинчи китеп. Фрунзе, 1987; Камус наама («Манас» сөздүгү). Фрунзе, 1990; Камус нааме (Карасай сөздүк: араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр). Бишкек, 1996; Миң түркүн суроого миң түркүн жооп. Бишкек, 1998.*

Азыркы кыргыз лексикографиясынын калыптаныш жана өнүгүш процессине И. А. Батманов, Б. М. Юнусалиев, Ж. Шүкүров, М. И. Богданова, Ю. Яншансин, Б. Орузбаева, Ж. Мукамбаев, Д. Исаев, Э. Абдулдаев жана башкалардын кошкон салымдары да чоң. Кыргыз тилинин энциклопедиялык, лингвистикалык сөздүктөрү тууралуу төмөндө атайын сөз болот.

2. 8. Азыркы кыргыз лексикографиясы

Советтик Россиянын тутумунда 1924-жылы «автономиялык область», 1926-жылы «автономиялык республика» ал эми 1936-жылы «союздук республика» деп аталып, кыргыздар дүйнөлүк өркөңияттын (цивилизациянын) казанында кайнай баштап, саясий-экономикалык жана маданий өнүгүүлөрдү баштан кечирип, кыргыз тили өзүнүн гезитине, басма сөзүнө ээ болду. Расмий алфавити түзүлүп, жазуу маданияты өнүгүп, башка тилдерди үйрөнүп билүүнүн, өздөштүрүүнүн даңгыр жолуна түшүп, кыргыз эли дүйнөдөгү өнүккөн тилдердин сөздөрүн өз тилине которуп алуу мүмкүнчүлүгүнө жетишти. Мына ушундай шарт биринчи кезекте котормо сөздүктүрдүн жаралыш зарылчылыгына алып келген.

Ошентип, азыркы кыргыз тилинин лексикографиясы өзүнүн расмий өнүгүү тарыхынын башатын XX кылымдан баштап, анын лексикасынын жыйналышы, иреттелиши жана алгачкы төл сөздүктөрүнүн жаралышы да XX кылымдын 30-40-жылдарына туура

⁵⁹ Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы. Бишкек, 2004. 195-б.

келген. Демек, азыркы кыргыз лексикографиясынын калыптана башташына кыргыз эли баштан кечирген тарыхый шарт, башкача айтканда, СССРдин тутумунда туруп, Кыргызстандын адегенде автономиялык область, анан автономиялык республика, кийин союздук республика болуп түзүлүшүнүн жана салттуу жазууга ээ болушунун таасири чоң.

XX кылымдын биринчи чейрегине чейин эле бир чоң тилдин диалектилери (В. В. Радловдун термини менен айтканда – *наречиялери*) катары каралып келген азыркы түрк тилдеринин өз алдынчаланып, бири-биринен алыстай башташы да мына ушул доор, мына ушул окуялар менен коштолгон. Натыйжада, түрк тилдер тобунун күнчыгыш бутагынын бири болгон кыргыз тили, социализмдин термини менен айтканда, улуттук тил катары өз өнүгүү жолуна түшүп, анын лексикасы атайын чогултулуп, ар тараптан изилденип, өзүнө гана тиешелүү сөздүктөрү пайда болду.

Азыркы учурда кыргыз тилинде сөздүктөрдүн дээрлик бардык түрлөрү бар. Көп томдук Кыргыз Совет Энциклопедиясы баш болгон бир нече тармактык жана аймактык энциклопедиялык сөздүктөрү, котормо, түшүндүрмө, көрсөтмө өңдүү лингвистикалык сөздүктөрдүн дээрлик бардык түрлөрү жаралган. Азыркы кыргыз тилинин сөздүктөрү тууралуу ылдыйда атайын сөз болот.

2. 9. Кыргыз тилинин энциклопедиялык сөздүктөрү

Кыргыз тилинде энциклопедиялык сөздүктөр XX кылымдын экинчи жарымынан бери карай чыга баштады. Кыргыз тилиндеги биринчи чоң энциклопедия – Кыргыз Совет Энциклопедиясы, 1976-1980-жылдары алты (6) томдук болуп жарык көргөн. Анын биринчи тому Асанбек Табалдиевдин, калган беш тому академик Б. Ө. Орузбаеванын редакциясы астында жарыкка чыккан.

Бул чоң энциклопедияда Кыргызстандын тарыхы, кыргыз элинин тарыхы, үрп-адаты, этнографиясы, географиясы, жаратылышы, адабияты, маданияты, илим-билими, коомдук-саясий жана экономикалык турмушу, ушу кезге чейинки өсүп-өнүгүш деңгээлинен туруп кеңири чагылдырылган. Ошону менен бирге бүткүл адамзат тарыхын, географиясын, адабиятын, маданиятын, илим-билимин, коомдук-саясий жана экономикалык турмушун, аалам объектилерин, Жер шарынын жаратылышын, дүйнөлүк маанидеги илимий-техникалык ачылыштарды чагылдырган макалалар да орун алган. Дүйнөгө белгилүү болгон инсандардын, атактуу окумуштуулардын, ойчулдардын, жазуучулардын, Кыргызстандын атактуу адамдарынын өмүр таржымалдары, кыскача чыгармачылыгы да чагылдырылган. Дүйнө жүзүндөгү белгилүү объектилер менен кошо Кыргызстандагы жерлердин, суулардын, тоолордун, шаарлардын, кыштактардын да аттары киргизилип, алар тууралуу маалыматтар жазылган.

Кыргыз Совет Энциклопедиясынын дүйнө тааныткыч, жаратылышты өздөштүргүч мааниси өтө чоң. Андан адамзатка, Жер шарына, ааламга тиешелүү болгон ар кандай билимдерди алса болот. Адамзат коомунун узак тарыхын, саясий-социалдык жана экономикалык өнүгүш тепкичтерин, жаратылыштын пайда болуш, өсүш, өнүгүш мыйзамдарын окуп үйрөнсө болот.

Кыргыз тилинде география, физика, математика, химия, биология, тарых, тил илими ж. б. тармактар боюнча кичи энциклопедиялык сөздүктөр да жаралган. Жогоруда белгиленгендей, буларда ошол тармактар боюнча кыска-кыска так маалыматтар берилген.

Кыргызча тармактык энциклопедиялар да жазылган. Алардын айрымдарына ылдыйда кайрылабыз.

Географиялык энциклопедиялык сөздүк (Фрунзе, 1987) география илимине тиешелүү түшүнүктөрдү, терминдерди, географиялык объектилерди камтыйт. Бул китеп

Москвадан 1983-жылы чыккан орусча энциклопедиядан Кыргызстанга тиешелүү макалалар чыгарылып салынгандан кийинки котормосу (Кыргызстанга тиешелүүлөрү «Кыргыз жергеси» деген ат менен өзүнчө китеп болуп басылган). Он миңге жакын макалаларды камтыган бул тармактык энциклопедиялык сөздүк Жер шарынын манилүү объектилери, деңиздер, көлдөр, дарыялар, материктер, өлкөлөр, ири провинциялар, шаарлар ж. б. менен кыргыз окурмандарын тааныштырат.

Кыргыз жергеси (Жер-суу аттары) (Фрунзе, 1990) Кыргызстандын тоолорун, өрөөндөрүн, ашууларын, көлдөрүн, сууларын, мөңгүлөрүн, капчыгайдарын, шаарларын, айыл-кыштактарын, административдик аймактарын ж. б. объектилерин тааныткыч китеп (энциклопедия) болуп эсептелет. Бул китеп бардыгы болуп үч миң жети жүз алтымыш эки (3762) оригинал макалалардан турат. Тарыхый-географиялык аттарга, мөңгүлөргө, чокуларга, кен-байлыктарга, дарыяларга, өздөргө, көлдөргө, Ысыккөлдүн булуңдарына, жарым аралдарына, тоолорго арналган түшүндүрмөлөр Кыргыз Республикасынын жергесин, аймагын, жаратылышын дагы да терең үйрөнүүгө өбөлгө болор маалыматтарды берет.

Үй-тиричилигинин кыскача энциклопедиясы (Фрунзе, 1989) турак-жай, тамак-аш, ден-соолук жана косметика, кийим-кечек жана бут кийим, бак жана огород, укук маалыматтары, ара-чолодо деген бөлүмдөрдөн туруп, 1984-жылы Москвадан «Советская Энциклопедия» басмасы чыгарган «Краткая энциклопедия домашнего хозяйства» аттуу китептин 7-басылышынын котормосу болуп саналат. Кишилерге өз тиричилик турмушун, жеке ишмердүүлүгүн жана бош убактыларын туура уюштурууга көмөк көрсөтүү максатын аркалаган бул сөздүккө орусчадан которулган макалалар менен кошо кыргыз элинин салтына, улуттук өзгөчөлүгүнө байланыштуу болгон буюмдарды, түшүнүктөрдү тааныштырган оригинал макалалар да киргизилген. Мисалы, китепке *ат жабдыктары, бозүй, боорсок, дойбу, жөргөм, жупка, килем, комуз, курак, кымыз, өрмөк, паллоо, талкан, чий, шырдак, эт устукандоо* өңдүү оригиналдуу макалалар камтылган.

Бул ким? Ал эмне? (1-том, Бишкек, 1992) – балдарга арналган энциклопедиялык сөздүк. Кыргызстандын шартына, кыргыз элине байланыштуу оригинал макалалар менен толукталып, Москвадан 1975-жылы «Что такое? Кто такой?» деген ат менен башталгыч мектеп окуучуларына арналып чыккан тармактык энциклопедиянын котормосу. Китептин экинчи, үчүнчү томдору жарыкка чыга элек. Бул балдар энциклопедиясы «А» тамгасынан «И» тамгасына чейинки гана маалыматтарды ичине камтыган.

Кыргыз тилинде булардан башка да академик /сөн Асановдун демилгеси, жетекчилиги менен математика, физика, химия, кыргыз тили, тарых, география, биология ж. б. илимдердин тармактары боюнча атайын энциклопедиялык сөздүктөр жарыяланган.

Кыргыз тилиндеги тармактык энциклопедиялардын ичинен **«Манас» энциклопедиясы** (Бишкек, 1, 2-том, 1995) кыргыз лексикографиясында өзгөчө орду бар эмгек болуп эсептелет. Башка бардык энциклопедиялык сөздүктөрдөн айырмаланып, «Манас» энциклопедиясы бир гана көркөм чыгармага, элдик оозеки чыгармага, ошол чыгарманын айланасындагы ар түрдүү ойлорго арналып иштелип чыккан. Ал кыргыз элинин улуу эпосу «Манастын» бардык нускаларын (варианттарын), бардык манасайтуучуларды, «Манасты» эл арасынан жыйнап жазып алгандарды, манасизилдөөчүлөрдү, манастануучуларды, дастандагы тарыхый-этнографиялык даректерди, географиялык объектилерди, каармандарды, тулпарларды, «Манас» тууралуу айтылган омоктуу ойлорду, көзкараштарды, илимий изилдөөлөрдү өзүнө камтыган оригинал энциклопедиялык сөздүк болуп саналат. «Манас» энциклопедиясы үч миңден ашуун сөздүк макалалардан туруп, токсон беш (95) түстүү жана үч жүздөй ак-кара түстөгү сүрөттөр менен жабдылган.

Кыргызча **аймактык энциклопедиялар** да жазылып жарыяланган. *Фрунзе шаары, Ош областы, Ысыккөл областы, Нарын областы, Талас областы, Чүй областы,*

Жалалабат областы ж. б. аймактык энциклопедиялык сөздүктөр жарык көргөн. Буларда ошол өздөрүнө гана тиешелүү аймактагы географиялык объектилер, атактуу инсандар, илим-билим жетишкендиктери, элдин коомдук-саясий жана маданий-экономикалык турмушу, жеринин жаратылышы, кен байлыктары тууралуу кеңири маалыматтар камтылып жазылган. Булардын ошол аймактарды гана кеңири таанытып билдирер, үйрөтөр мүмкүнчүлүктөрү бар.

Мындай энциклопедиялардын айрымдары, мисалы, *Фрунзе шаары*, *Ош областы*, *Ысыккөл областы* ж. б. эки тилде – кыргыз жана орус тилдеринде айрым-айрым китеп болуп жарык көргөн.

2. 10. Кыргыз тилинин лингвистикалык сөздүктөрү

Жазма маданияттын өнүгүш, өркүндөш ыраатында адегенде эле тилдеги сөздөрдү чогултуп, аларды жазуу, кагазга түшүрүү жумуштарында сабаттуу кылып чагылдыруу маселелери келип чыгат. XX кылымдын биринчи чейрегинде кыргыз тили мына ушундай проблемаларды баштан кечирген. Сөздөргө, алардын маанилерине терең маани берген Касым Тыныстанов алгачкы грамматикаларды жараткан болсо, В. В. Радловдун сөздүгүндөгү кыргыз сөздөрүн терип алып чогултуп жүргөн К. К. Юдахин кыргызча-орусча сөздүктү жаратып, кыргыз тил илиминин калыптаныш башаты түптөлүп, акырындык менен лексикографиянын өнүгүшү жана лингвистикалык сөздүктөрдүн эртерээк пайда болушу сыяктуу ийгиликтеринен улам башталган.

Лингвистикалык сөздүктөрдү котормо сөздүктөр, түшүндүрмө сөздүктөр жана көрсөтмө сөздүктөр деп жогоруда үчкө бөлгөнбүз (караңыз: 2. 5. 2.). Эми кыргыз тилинин мына ошол лингвистикалык сөздүктөрүнүн түрлөрүнө өз-өзүнчө баам таштайлы.

2. 10. 1. Кыргыз тилинин котормо сөздүктөрү

Кыргыз тилинин лингвистикалык сөздүктөрүнүн жазылып жарыкка чыга башташы XX кылымдын экинчи чейрегинен башталары жогоруда айтылды. Адегенде эле котормо сөздүктөр жаралып, кыргызча-орусча, орусча-кыргызча сүйлөшмөлөр, кыска-кыска сөздүктөр чыгып жүрүп олтуруп, Х. Карасаев менен И. А. Батманов түзгөн чакан китеп, орусча-кыргызча сөздүк Казандан 1938-жылы жарыяланып, 1940-жылы 25000 сөздү камтыган К. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгү Москвадан басылып чыгып, кыргыз лексикографиясы көлөмдүү котормо сөздүк менен чоң ийгиликти колго кийирген.

Чогултулган сөз байлыгынын молдугу, талдоолор, түшүндүрмөлөр үчүн катталган тилдик материалдардын, макал-лакаптардын, элдик ырлардын жана башка фольклордук материалдардын арбындыгы, алардын орусчага жогорку чеберчилик менен которулуп берилиши К. К. Юдахиндин эмгегинин баа жеткис ийгилиги болгон. Мындай чоң ийгиликти биз анын кыргызча-орусча сөздүгүнүн, эл аралык деңгээлде өз баасын алып, атүгүл түркиялык түрктөрдүн тилине которулушунан⁶⁰ деле байкайбыз. Автор муну толуктап, оңдоолор киргизип, 1965-жылы экинчи басылышын ишке ашырган. Биринчисинде 25 миң сөздү камтыган болсо, экинчи басылышы дээрлик эки эселенип, 40 миңдей сөз менен жарыкка чыккан. Анын баалуулугунун дагы бир жагы сөздөрдүн кайдан келген тегинин көрсөтүлгөндүгү болуп саналат. Сөздүктүн мындай маалыматтарын профессор **Карбоз Дыйканов** санап чыгып, өзүнчө таблица түзгөн (таблицаны караңыз). К. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүнүн экинчи басылышы кезегинде СССРдин

⁶⁰ Judahin K. K. Kirgiz sozlugu. Turkceye ceviren Abdullah Taymas. Cilt 1 (A-J), Ankara, 1945; Cilt 2 (K-Z), Istanbul, 1948.

Мамлекеттик сыйлыгына да татыктуу болуп, советтик түркологияга кошкон анын зор салымы мамлекет тарабынан адилет белгиленген.

Кыргызча-орусча эки тилдүү чакан котормо сөздүк **Эсенгул Абдулдаев** тарабынан түзүлүп, 1994-жылы жарык көргөн.

Орусча-кыргызча эки тилдүү котормо сөздүктөрдүн алгачкысы, жогоруда айтылгандай, Х. Карасаев менен И. А. Батмановдордуку (1938). Кийин мындай сөздүктү Жапар Шүкүров, Юсуп Яншансиндер 25 басма табак көлөмүндө түзүшүп, ал бир нече ирет

К. К. Юдахиндин сөздүгүндө (1965) проф. К. Дыйканов мына ушундай статистикалык эсептөө жүргүзгөн

	КРС	иран	араб	орус	чет сөз	төл сөз	
А	3026	189	366	300	855	2171	а
Б	3439	338	98	201	617	2822	б
В	78	5	8	64	77	1	в
Г	250	65	2	121	188	62	г
Д	1354	217	109	163	489	865	д
Е	6	-	-	6	6	-	е
Ё	2	-	-	2	2	-	ё
Ж	2989	151	104	35	290	2699	ж
З	472	96	56	75	227	245	з
И	668	24	47	106	177	491	и
Й	5	1	-	3	4	1	й
К	7205	417	402	478	1297	5908	к
Л	204	14	10	107	131	73	л
М	1890	157	238	267	662	1228	м
Н	468	95	78	90	263	205	н
О	951	36	23	124	183	768	о
Ө	561	10	18	2	30	531	ө
П	734	94	20	422	536	198	п
Р	255	6	3	222	231	24	р
С	2512	116	162	340	618	1894	с
Т	3859	122	130	192	444	3415	т
У	741	19	47	42	108	633	у
Ү	405	17	16	14	47	358	ү
Ф	151	1	2	148	151	-	ф
Х	58	14	5	39	58	-	х
Ц	31	-	-	31	31	-	ц
Ч	2312	140	-	46	186	2126	ч
Ш	1154	107	63	95	265	889	ш
Щ	4	-	-	4	4	-	щ
Ы	726	19	123	38	180	546	ы
Э	968	11	46	134	191	777	э
Ю	15	-	-	15	15	-	ю
Я	18	7	1	9	17	1	я
-	37511	2468	2177	3935	8580	28931	
%	100%	6,56	5,75	10,52	22,8	77,2	

К. Дыйкановдун китебинен: Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Жогорку окуу жайлар үчүн.- Фрунзе: Мектеп,1980.- 149- б.

(1955, 1964, 1975, 1988) кайра-кайра басылышка ээ болгон. Орусча-кыргызча сөздүктүн алда канча көлөмдүүсүн Х. Карасаев, Ж. Шүкүров, К. К. Юдахиндер ишке ашырышып, ал 1944-жылы жарыкка чыккан. Бир нече авторлор жазып, 51 миң сөздү камтып, 1957-жылы орусча-кыргызча сөздүктүн көлөмдүү басылышы К. К. Юдахиндин редакциясы астында ишке ашкан. Бул китеп 2000-жылы кайрадан басылып чыккан.

Сөздөрдү түпкү теги боюнча унгу маанисине карата бир уяга топтоштуруп түзүлгөн орусча-кыргызча сөздүк да жарык көргөн. Аскар Осмонкулов менен П. И. Харакоздун (Русско-кыргызский гнездовой словарь) мындай сөздүгү 12 миңден ашуун сөздү камтып, эки жолу басылып чыккан (1979, 1993).

Эки тилдүү котормо сөздүктөрдүн катарына «Орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүк» (Абак Биялиев, Наталья Львовна Хмельницкая, 1977), «Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк» (Гүлнара Жамшитова, 2000), «Орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча антонимдер сөздүгү» (Ж. Мураталиева, Н. П. Колесников, С. В. Щербаков, 1986) сыяктуу тематикалык максатта аткарылган котормо сөздүктөрдү да кошууга болот.

Кыргыз тили менен үч тилдүү котормо сөздүк да чыккан (А. М. Плутницкий, С. Шамбаев, А. Рахманов. немецче-орусча-кыргызча сөздүк. – Фрунзе, 1974).

Кыргыз тилинде илимдин дээрлик бардык тармактары боюнча орусча-кыргызча терминологиялык сөздүктөр иштелип чыгып жарыяланган. 1981-жылга чейин жарык көргөн мындай котормо сөздүктөрдүн тизмеси академик Б. Ө. Орузбаеванын китебинде көрсөтүлгөн (жогоруда айтылды).

Кыргыз тили менен башка бир катар тилдердин ортосунда котормо сөздүктүн дагы бир түрү болуп эсептелген сүйлөшмөлөр да жарык көргөн. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча, кыргызча-англисче, англисче-кыргызча, кыргызча-немисче, немисче-кыргызча ж. б. бир топ сүйлөшмөлөр окурмандарга кызмат кылууда.

2. 10. 2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрү

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. «Кыргыз лексикографиясында белгилүү мезгилге чейин эки тилдүү (котормо) сөздүктөр боюнча гана иш жүргүзүлүп, ал эми түшүндүрмө сөздүктөрдү жаратуу иштери болсо элүүнчү жылдардын аягында гана колго алына баштаганын»⁶¹ эске алсак, тутумунда Э. Абдулдаев, Д. Абдылдаев, Р. Бекжанова, А. Биялиев, Д. Исаев, К. Кырбашев, Ж. Мураталиева, Ж. Осмонова, Р. К. Шамурзина жана С. Шатмановдор болгон авторлор коллективи салыштырмалуу кыска мөөнөттүн ичинде иштеп чыгып, кыргыз тилинин алгачкы түшүндүрмө сөздүгүн 1969-жылы жарыялашкан. Бул биртомдукту филология илимдеринин кандидаты **Э. Абдулдаев** менен филология илимдеринин кандидаты **Дөөлөтша Исаевдер** редакциялашкан. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү толукталып, кошумчаланып ошол эле авторлор тарабынан иштелип чыккан, бирок ушу кезге чейин биринчи тому гана 1984-жылы жарык көрүп, экинчи тому чыга элек. Биринчи томунда 20 миңдей сөзгө түшүндүрмө берилгенин эске алсак, эки томдукта бардыгы болуп 40 миңдин айланасында кыргыз сөздөрүнө түшүндүрмө берилип жарыяланат деп болжолдоого болот.

Синонимдер сөздүгү тилдеги маанилеш, маанилери боюнча бири-бирине жакын сөздөрдү чогултуп, алардын бири-бирине жакын болгон синонимдик маанилерин ачып, түшүндүрүп, тиешелүү мисалдар менен жабдып көрсөтөт. Тилдин лексикасын чогултуп, сөздөрдүн көп кырдуу маанилерин таап чыгып түшүндүрүүдө мындай сөздүктүн мааниси

⁶¹ Абдулдаев Э., Исаев Д. Сөз башы. – Китепте: Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 1-том. Фрунзе: Мектеп, 1984. 5-б.

чоң. Айрыкча тилдин жазма түрүнүн ыксыз кайталоолордон алыс болуп колдонулушунда, башкача айтканда, жазма практикада синонимдер сөздүгү көп пайда келтирет.

Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү Шерали Жапаров, Касымбек Сейдакматовдор тарабынан түзүлүп, 1984-жылы жарык көргөн. Китепте кыргыз тилиндеги бири-бирине мааниси жакын жана маанилеш сөздөр чогултулуп, алардын синонимдик маанилери тиешелүү мисалдар келтирилип, талданып түшүндүрүлгөн. Бул эмгек кытайдагы кыргыздардын алфавитине (араб жазуусуна) ооларылып, «Тил жана котормо» журналына (Кытай Эл Республикасы, /рүмчү) сандан санга берилип жарыяланган.

Омонимдер сөздүгү тилдеги бирдей эле же окшош жазылышта жана айтылышта болуп, бирок ар башка маани берген сөздөрдү чогултуп, алардын маанилерин ачып көрсөтүп, тиешелүү мисалдар менен түшүндүрөт. Сөздөрдүн көп кырдуу маанилерин бири-биринен айырмалап ачып түшүндүрүп берип, мындай сөздүктүн практикалык мааниси абдан чоң.

Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү 1986-жылы жарык көргөн, түзүүчү-авторлору Ж. Осмонова, Д. Исаев, Ш. Жапаров, К. Конкобаев. Жалпы көлөмү 324 беттен турган бул сөздүк 1200дөй сөз камтылып, алар алфавиттик тартипте жайгаштырылган. Омонимдик уялар айрым-айрым берилип, алардын бири-биринен айырмаланган маанилерине түшүндүрмөлөр конкреттүү мисалдардын коштоосу менен жүргүзүлүп, негизги маанинин орусча котормосу да кошо берилген.

Антонимдер сөздүгү мааниси боюнча бири-бирине карама-каршы болгон сөздөрдү жыйнап талдап, алардын маанилерин ачып түшүндүрөт. Тилдин жандуу колдонулушунда антонимдер сөздүгүнүн пайдасы чоң. Тилдик практикада бири-бирине карама-каршы келген сөздөр жандуу кептин жеткиликтүү, таасирдүү болушун камсыз кылып, тилдин ийкемдүүлүгүн арттырат.

Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү 1988-жылы жарыкка чыккан. Анын түзүүчүлөрү: Жапаров Ш., Исаев Д., Конкобаев К., Осмонова Ж. Сөздүк кыргыз тилиндеги бири-бирине карама-каршы болгон сөздөрдү мүмкүн болушунча толук камтып, алардын антонимдик маанилерине тиешелүү мисалдар келтирип, түшүндүрмөлөр берет. Сөздүктүн аягында бири-бири менен антонимдик катышта болгон сөздөрдүн алфавиттик тизмеси берилген.

Этимологиялык сөздүк. Этимологиялык сөздүктөр сөздөрдүн пайда болуш, келип чыгыш тарыхын, түпкү тегин, тутумундагы мүчөлөрүн (морфемаларын), мүчөлөрдүн берген маанилерин, тутумдук түзүлүшүндөгү, маанисиндеги өзгөрүүлөрдү, өнүгүүлөрдү иликтеп чечмелейт. Жалпы түрк тилдери боюнча бир нече этимологиялык сөздүктөр жаралган. Алгачкысын венгер окумуштуусу Г. Вамбери жазган. 1878-жылы жарыкка чыккан бул сөздүк «Түрк-татар тилдеринин этимологиялык сөздүгү» деп аталып, реестрдеги сөздөрдүн уңгусунун варианттары да немисче котормосу менен берилип иликтенген. «Основой для словника словаря послужила лексика чагатайского языка, извлеченная главным образом из крупнейшего литературного памятника «Кутадгу Билик», который Г. Вамбери называл «санскритом тюркских языков»⁶², деп эсептейт К. М. Мусаев. Биздин оюбузча, Европага эртерээк белгилүү болгон татар сөздөрү да чагатай тилинен кем эмес кызмат аткарган болуш керек. Салыштырма жана иллюстративдик материал катары алтай, кыргыз⁶³, осмон түрк, уйгур, чагатай, чуваш, якут сөздөрү келтирилген. Орхон-Енисей жазууларынын сыры ачылып, анын байыркы түрк элдериники экени белгилүү боло элек болчу да, Европада азыркы түрк элдеринин көпчүлүгү тууралуу маалыматтар жок эле.

⁶² Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. М.: Наука, 1984. 105-б.: «Сөздүктүн сөз тизими үчүн негизинен Г. Вамбери өзү «түрк тилдеринин санскрити» деп баа берген ири адабий эстелик «Кутадгу Биликтен» калпып алынган чагатай тилинин лексикасы кызмат кылган».

⁶³ XX кылымга чейинки жазма эстеликтердеги «кыргыз», «кыргыз тили» деп жазылгандардын бардыгын эле, негедир, окумуштуулар «казак», «казак тили» деп кабыл алышып, ошондой кылып оодарып жазып жүрүшөт. Биздин оюбузча XX кылымга чейин «кыргыз», «кыргыз тили» деп жазылгандардын «казактарды», «казак тилин» билдиргендигинде чек болуш керек.

Г. Вамбериден 90 жылдан кийин фин окумуштуусу М. Рясянендин сөздүгү жарыкка чыккан. Бул кезде В. В. Радловдун сөздүгүндөгү түрк наречиелери бири-биринен биротоло ажырап, алыстап ар кимиси өз алдынча тил болуп калган болчу. Ошентип, 60-70 жылдар мурун диалектилер деп аталып, 90 жыл мурда Г. Вамберинин «түрк-татар тилдери» деп жазгандары М. Рясянен тарабынан «Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүнүн тажырыйбалары» деп аталып жарыкка чыкты. Мында, өзүнөн мурункулардан айырмаланып, мүмкүн болушунча төл сөздөрдү, болгондо да, автор өзү белгилегендей, аларды алтай жана урал-алтай тилдериндеги параллелдери менен чагылдырууга аракет жасалган.

1972-жылы англиялык окумуштуу Ж. Клосондун «XIII кылымга чейинки түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү» деген китеби чыгып, анда байыркы жазма эстеликтер менен азыркы түрк тилдеринин көпчүлүгүнүн материалдары кеңири пайдаланылган.

Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүнүн андан кийинкиси Э. В. Севортян тарабынан иштелип, биринчи тому 1974-жылы чыккан. «Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү: /ндүүлөр менен башталган жалпы түрк жана орток түрк негиздери» деп аталып жарыкка чыккан. Кийинки томдору үнсүздөр менен башталган сөздөрдү камтып, Э. В. Севортяндун көзүнүн тирүүсүндө үч эле тому жарыяланган. Төртүнчүсү Л. С. Левитская тарабынан жарыкка чыгып, анын ишин окуучулары улантып жатышат (караңыз: 2. 6. 2. 2.).

Э. В. Севортяндун сөздүгү өзүнөн мурдагы сөздүктөргө караганда камтыган сөздөрүнүн молдугу жагынан да, иликтөөгө тартылган фактыларынын арбындыгы жагынан да, баяндоо, талдоо, иликтөө ыгы жагынан да айырмаланып, бардыгынан өйдө турат. Сөздөрдүн түпкү тигин изилдеп талдоодо сөздөгү мүчөлөр (морфемалар) да иликтөөгө алынып, салыштыруу үчүн байыркы жазма эстеликтерден баштап азыркы жандуу түрк тилдеринин дээрлик бардыгынын, алардын диалектилеринин фактылары да жана алтай тилдер чоң тобундагы тилдердин материалдары кошо тартылган. Сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн бардык маанилери, лексикалык да, грамматикалык да, эске алынып, маанилик өзгөрүүлөр, жылыштар өтө кылдат иликтенет.

Кыргыз тилинин жеке өзүнүн материалдары менен профессор Х. Карасаевдин «Накыл сөздөр» (биринчи жана экинчи китептер), «Камус наама» сыяктуу сөздүктөрү этимологиялык талдоолор менен XX кылымдын акыркы чейрегинде гана жарык көрдү. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү да ушул мезгилде жаралды. Аны белгилүү тилчи К. Сейдакматов иштеп чыгып жарыялаган. Болгону тогуз жүз жетимиш төрт сөздү камтыган бул китеп «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү» деп аталып 1988-жылы жарыкка чыккан. Автор негизинен төл сөздөрдү, анын ичинен да айрыкча лексиканын байыркы катмарына тиешелүү болгон сөздөрдү камтууга аракеттенген. Иликтөөлөрү элдик этимологиянын тажырыйбаларына жакын болуп, өзүнчө оригинал илимий негизде ишке ашкан. Китептин аягында беш тиркеме берилген. Биринчиси – этимологиялык талдоого алынган сөздөрдүн тизмеси, экинчиси – сөздөрдүн морфемалык составынын көрсөткүчү, үчүнчүсү – сөздөрдөгү тыбыштык өзгөрүүлөрдүн көрсөткүчү, төртүнчүсү – кабыл алынган сөздөрдүн көрсөткүчү, ал эми бешинчиси болсо, кыргыз тилиндеги мүчөлөр деп аталат. Ушул акыркысында кыргыз тилиндеги үч жүз сексен бир (381) куранды (сөз жасоочу мүчө) мүчө катталган. Бул тиркемелери тигил же бул сөздүн тегин, тутумундагы мүчөлөрүн (морфемаларын) аныктып, сөздүккө кирбеген башка сөздөрдүн да тегин ачып этимология жүргүзүүгө жардам берет.

Фразеологиялык сөздүктөр тилдеги туруктуу сөз айкаштарынын (фразеологизмдердин) маанилерин, пайда болуш таржымалын ачып түшүндүрөт. Кыргыз тилиндеги мындай сөздүктөрдүн алгачкылары котормо болуп жарыяланган (кыргызча-орусча, орусча-кыргызча фразеологиялык сөздүктөр тууралуу жогоруда айтылды). Фразеологиялык түшүндүрмө сөздүк бир нече авторлор тарабынан иштелип чыгып, 1980-

жылы жарыяланган. Анын толукталган варианты Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин басмасы тарабынан экинчи басылышы катары ишке ашкан.

Х. Карасаевдин «Накыл сөздөр» (1 жана 2-китеп), «Камус наамелерин» өзгөчө типтеги эмгектер катары карап, фразеологиялык түшүндүрмө сөздүктөрдүн катарына кошсок да болот. Бул сөздүктөрдө кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди да, учкул сөздөрдү да, өзгөчө маани берген айрым туруктуу сүйлөм айтылыштарын да, жана алар колдонулган булактарын да көрсөтүп маанилик талдоолор жүргүзүлгөн. Ал эми анын «Өздөштүрүлгөн сөздөрү» башка тилдерден, айрыкча араб жана иран тилдеринен келип кирген сөздөргө түшүндүрмөлөр берет.

Диалектологиялык сөздүк тилдеги жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү, башкача айтканда, диалектилик сөздөрдүн маанилерин ачып, алардын кайдан келгендигине, кантип пайда болгондугуна түшүндүрмө берет. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүн белгилүү тилчи **Жээнбай Мукамбаев** түзүп, 7 томдук кылып басмага даярдаган, бирок анын биринчи тому гана жарыкка чыгып (1972), ошол учурдагы өкүмөт менен партия тарабынан «коомго жат сөздөр киргизилген» дегендей маанидеги айып коюлуп, автор административдик жазага да кириптер болгон. Ошол эле биринчи тому оңдолуп экинчи жолу 1976-жылы басылып чыгып, андан аркылары жарыкка чыкпай калган.

Ар башка аймактарда гана айтылып, башка жактарда жана адабий тилде айтыла бербеген сөздөрдү, сөз айкаштарын, грамматикалык каражаттарды чогултуп, алардын маанисин, түпкү тегин ачып, адабий тилдеги фактылар менен салыштырып түшүндүрмө берүүнүн мааниси абдан чоң. Мисалы, бардык аймактарда жашаган кыргыздардын миндеген сөздөрүн чогултуп, аларга иликтөө жүргүзүп сөздүк жаратуу тажырыйбасынан улам Ж. Мукамбаев Кыргызстандын түштүк-батыш аймактарында жашаган кыргыздардын тилинде тилдик байыркы фактылардын арбын сакталып калгандыгын далилдеп чыккан.

***Мукамбаев Жээнбай** (1929-1989) Ысыккөл областынын Күрмөнтү айылында туулган. Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтун (азыркы Кыргыз улуттук университети) бүтүрүп, Тажикстандын Памир аймагында кыргыз айылдарындагы мектептерде бир нече жыл мугалим болуп иштеген. Кийин Кыргыз улуттук университетинде окутуучу, доцент, декан, акыркы жылдырынды И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинде профессор болуп иштеген.*

Тил илиминин дыйканы проф. Ж. Мукамбаев бүткүл өмүрүн кыргыз сөздөрүн жыйнап, алардын маанилерин ачууга арнаган. Анын жүз миндеген карточкаларга түшүрүп топтогон диалектилик сөздөрү толук жарыкка чыкпай калды. Ал кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн биринчи гана томун эки жолу жарыялаган. Биринчи басылышынан «саясий каталар» табылып, партиялык катуу жаза алып, аны оңдоп, саясатка, «улуу достукка» ылайыктап «тазалап», кыскартып кайра бастырууга (1976) аргасыз болгон.

Ж. Мукамбаев көптөгөн фольклордук материалдарды жыйнаган. Элдик ырларды, жомокторду, табышмактарды, макал-лакаптарды китеп кылып бир нече ирет жарыкка чыгарган. Кыргыз тилинин лексикологиясы, диалектологиясы боюнча жогорку окуу жайлар үчүн жана башталгыч класстардын кыргыз тили окуу китептерин да жазган.

***Негизги эмгектери:** Кыргыз диалектологиясынын очерктери. Фрунзе, 1959 (авторлошу – Э. Абдулдаев); Памирдик, Картегиндик кыргыздарда (тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык жана фольклордук кабарлар). Фрунзе, 1966 (авторлошу – К. Иманалиев); Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары. Фрунзе, 1971 (авторлошу – Ж. Таштемиров); Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. 1-том. Фрунзе, 1972; оңдолуп экинчи басылышы, 1976;*

Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. Фрунзе, 1978 (авторлошу – А. Осмонкулов); Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексика. Жогорку окуу жайлар үчүн. Фрунзе, 1978 (авторлошу – Т. Ахматов); Эл ичи – өнөр кенчи: Памир мени эңсетет. Фрунзе, 1982; Кыргыз тилинин грамматикасы: педагогикалык окуу жайлар үчүн. 1-бөлүк. Фрунзе, 1982 (авторлош).

Терминологиялык сөздүктөр илимдин жана маданияттын тиешелүү тармагында гана колдонулган терминдерге, атайын аталыштарга түшүндүрмөлөр берет. Кыргыз тилиндеги терминологиялык сөздүктөрдүн дээрлик бардыгы котормо сөздүктөр болуп саналат (караңыз: 2. 5. 2. 1.).

Ономастикалык сөздүктөр энчилүү аттарды чогултууга, алардын маанилерин ачып берүүгө арналат. Энчилүү аттардын түрлөрүнө жараша мындай сөздүктөрдүн жер-суу аттарынын, адам аттарынын ж. б. маанилерин чечмелеген түрлөрү болот. Кыргыз тилинин адам аттарынын сөздүгү 1981-жылы жарыяланган, бирок анда энчилүү аттардын маанилерин чечмелеп түшүндүрмө берилген эмес. Ошондуктан ал көрсөтмө сөздүктөр үлгүсү менен жарыкка чыккан. Кыргыз адам аттары тууралуу көрсөтмө сөздүк формасында Ш. Жапаров бир нече китеп жарыялаган (Кыргыз адам аттары. Фрунзе, 1989; Адам аттары – эл байлыгы. Бишкек, 2001.).

Жер-суу аттарына арналган сөздүк 1988-жылы «Кыргыз ССРинин география аттарынын сөздүгү» деген ат менен жазылып, анда жаратылыштагы энчилүү аттардын маанилерин, кайдан келип чыккандыгын түшүндүрүүгө да көңүл бөлүнгөн.

Чет тилдер сөздүгү тилге башка тилдерден келип кирген сөздөрдү каттап, көбүнчө коомдук-саясий терминдерди каттап, алардын маанилерин ачып берет. Кыргыз тилинде арналуу мындай сөздүк али жазыла элек. Профессор Х. Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» сөздүгү (Фрунзе, 1986) негизинен араб, иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдү камтып, аларга түшүндүрмөлөр берилип, *чет тилдер сөздүгү* тибине жакын.

Кыскартуулар сөздүгү да түшүндүрмө сөздүктөр тобуна кирет. Кыскартуулар сөздүгү тилдеги кыскартылып алынган сөздөрдү, шарттуу кыскартууларды каттап, аларды жандырып түшүндүргөн милдетти аткарат. Кыргыз тилинде али мындай сөздүк жарала элек.

2. 10. 3. кыргыз тилинин көрсөтмө сөздүктөрү

Көрсөтмө сөздүктөр сөздөрдүн, туруктуу сөз айкаштарынын же сөз мүчөлөрүнүн маанилерин чечмелебейт, башка тилге которбойт. Көрсөтмө сөздүктөр тилдик фактыларды жөн гана каттап, аларды алфавиттик жана тематикалык тартипке келтирип же бир башка максаттагы үлгүлөрүн көрсөтүү милдеттерин аткарат. Тилдик фактылардын тарыхый-хронологиялык ыраат тартибин эле көрсөтүп бериши да мүмкүн.

Кыргыз тилинде мындай типтеги сөздүктөрдүн бир нече түрү жарык көргөн. Эч кандай түшүндүрмө же башка бир тилге оодарылган котормосу берилбеген көрсөтмө сөздүктөрдүн дээрлик бардык түрлөрү азыркы кыргыз тилинде бар.

Орфографиялык сөздүктөр тилдеги сөздөрдүн адабий норманын эрежелерине ылайык туура жазылышын көрсөтөт. Кыргыз тилинин алгачкы орфографиялык сөздүгү 1938-жылы жарык көргөн. Андан кийин орфографиялык сөздүк Мадина Богданова тарабынан түзүлүп, 1942-жылы чыккан. Бир топ көлөмдүү сөздүктү Х. Карасаев менен Ю. Яншансин түзүшүп, ал 1956-жылы жарыяланган. Кыргыз тилинин алда канча толук орфографиялык сөздүгүн Х. Карасаев толуктап иштеп чыгып, алтымыш миң (60000) сөз көлөмү менен 1966-жылы жарыяланган. Бул сөздүк 1953-жылы кабыл алынган орфографиялык эрежелерге ылайык иштелген. Мектеп окуучуларына арналган Х.

Карасаевдин «Орфографиялык сөздүгү» жана К. Сартбаев менен С. /сөналиевдин «Орфографиялык сөздүкчөсү» бир нече басылыштарда жарык көргөн.

2002-жылы кыргыз тилинин жазуусунун жаңы редакциясы кабыл алынып, ал 2003-жылдын 1-январынан бери иштеп келе жатат. Буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясында жаңы орфографиялык сөздүк түзүлүп жатат.

Орфоэпиялык сөздүк сөздөрдүн адабий тилдик айтылыш нормасына ылайык транскрипцияланышын чагылдырат. Мындай сөздүк тилди пайдалануу маданиятына кызмат кылат. Ар бир сөздү, сөз формаларын алардын адабий айтылыш ыргактары менен туура айтып пикир алышуу ойдун угуучуларга алда канча жеткиликтүү болушун шарттайт. Кыргыз тилинин адабий айтылыш нормаларына ылайык иштелип чыккан орфоэпиялык эрежелери бар, бирок азырынча орфоэпиялык сөздүгү жазылып жарыялана элек.

Морфемалык сөздүк сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшүн мүчөлөп (сөздөрдү уңгу, куранды, уландыларга – морфемаларга – ажыратып) көрсөтөт. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү Ж. Мукамбаев менен А. Осмонкуловдор тарабынан ишке ашкан (1978). Сөздөрдүн тутумдук түзүлүшүн ачып көрсөткөн мындай сөздүк сөздөрдүн тутумдук түзүлүшүн – уңгу, куранды, уланды мүчөлөрүн тактап көрсөтүп, этимологиялык талдоолорду жүргүзүүгө, тилдин тарыхын аныктоого мүмкүндүк берет. Тилди окуп үйрөнүүнү жеңилдетип, мектеп окуучуларына, студенттерге, илим изилдөөчүлөргө да жардам берет.

Жыштык сөздүк тилдеги сөздөрдүн колдонулуш деңгээлин көрсөтөт. Кайсы гана тилде болбосун андагы сөздөр бирдей деңгээлде колдонулушка ээ эмес. Кээ бирлери өтө активдүү колдонулса, кээ бир сөздөр өтө сейрек (пассивдүү) колдонулат. Сөздөрдүн мына ушундай өзгөчөлүгүн каттап көрсөткөн сөздүктүн практикалык мааниси абдан чоң. Тилди окутууда, айрыкча, тилди чет тили катары окутууда кайсы сөздөргө өзгөчө маани берип, окуу китептерин жаратууда эмнеге көңүл буруу керектигин аныктоого болот.

Кыргыз тилинин жыштык сөздүгүн профессор К. Дыйканов түзүп жарыялаган. Учурда К. Тыныстанов атындагы Ысыккөл мамлекеттик университетинин лингвисттери «Манас» эпосунун тилинин жыштык сөздүгүн түзүүнүн үстүндө иштеп жатышат.

Кери сөздүк сөздөрдүн аяккы тамгалары боюнча алфавиттик тартипке келтирилишин көрсөтөт. Сөздөргө, сөз мүчөлөрүнө илимий изилдөө жүргүзүү, уйкаштык маселелерин иликтөө иштеринде мындай сөздүктүн мааниси абдан чоң. Кыргыз тилинин кери сөздүгүн 456 бет көлөм менен профессор К. Дыйканов иштеп чыгып жарыялаган. Ал сөздүк Алматыдан чыккан.

2. 11. Кыскача тыянак

Азыркы кыргыз тилинин лексикографиясынын омоктуу сөздүктөрү жарыяланып, атүгүл жалпы түркологияда өзүнүн жогорку баасына татыктуу болгон сөздүктөрү жарыяланып, зор тажырыйбасы бар экендигине карабай сөздөрдү чогултуу, орфографиялык эрежелерге ылайык келтирип иштеп чыгуу жагынан проблемалары жок эмес. Дээрлик бардык сөздөргө берилген талдоолор менен кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн, көлөмдүү этимологиялык сөздүгүнүн, бардык аймактардагы кыргыздардын тилинин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүн чагылдырган диалектологиялык сөздүгүнүн жана башка сөздүктөрдүн жаралып, калкка жеткирилиши окумуштуулардын алдында турган милдеттер деп эсептейбиз.

Бул бөлүмдө кыргыз тилинин лексикографиясынын калыптанышы, өнүгүшү тууралуу азыноолак кеп кылдык. Салыштырмалуу кийинки гана кылымдарда кыргыздардын жазууну салттуу (массалык түрдө китептери чыгып, гезиттери, журналдары пайда болуп) пайдалана баштаганына карабай, кыргыз сөздөрүнүн кимдир-бирөөлөр жана окумуштуулар тарабынан дээрлик бир жарым миң жылдан бери таш бетине, башка

буюмдарга, кагазга түшүрүлүп, окуунун, окутуунун, изилдөөнүн объектиси болуп келгендигин тарыхый фактыларды келтирип көрсөтүп өттүк. Орхон-Енисей жазууларын, байыркы түрк рун жазууларын кыргыздардын жазуусу деп айткан окумуштуулардын көзкараштары, Махмуд Кашгаринин өзү «... кыргыздарда болдум», алардын сөздөрүн жыйнап жазып алып, иреттеп китеп кылып жараттым, деп жазгандары сыяктуу даректүү далилдер келтирилди.

Албетте, илим бир мезгилде, же бир эле жылда дүрт этип жарала койбойт. Ал акырындык менен кичинекей башталыштан өнүгүп жүрүп олтуруп, көп убакыттан кийин, ошол мезгилдердин салымы кошулуп барып анан жүрүп-жүрүп калыптанат. Кыргыз тилинин лексикографиясы так мына ушундай узак жолду басып өткөн.

Жогоруда биз баяндаган энциклопедиялык жана лингвистикалык сөздүктөрдүн катарында аталбай калган алда канча көп эмгектердин жаралгандыгы белгилүү. Алардын бардыгын атап, талдап жазып чыгуу мүмкүнчүлүгү боло бербеди, андай иштин зарылчылыгы да анча эмес деген ойдо болдук.

Адабияттар

1. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. -М.: Изд-во АН СССР, 1958. -655 б.
2. Абдиев Т., Сыдыкова Л. Англисче-кыргызча сөздүк. (50000 сөз). -Бишкек, 2005. -1100 б.
3. Абдувалиев И. Профессиональная лексика в кыргызском языке: Сравнительно-типологический анализ на материале конноспортивной лексики. -Бишкек, 2001. -120 б.
4. Абдувалиев И. Сөздүн теги. Этимология жана лексикография. -Бишкек, 2002. -64 б.
5. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин кесиптик лексикасына салыштырма-типологиялык илик. (Көчмөн турмуш жана жоокерчилик өнөр сөздөрүнүн мисалында). -Бишкек, 2005. -156 б.
6. Абдулдаев Э. Кыргызча-орусча сөздүк. -Бишкек, 1994.
7. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. -Бишкек: Кыргызстан, 1998. -256 б.
8. Азербайджанско-русский словарь. -Баку: Азерб. Госуд. изд-во, 1985. -420 б.
9. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. -Нукус: Каракалпакстан, 1986. -236 б.
10. Алдашев А. Русско-киргизский терминологический словарь по животноводству и ветеринарии. -Фрунзе: Илим, 1980. -336 б.
11. Алдашев А. Русско-киргизский словарь биологических терминов. (Номенклатура животных). -Фрунзе: Илим, 1987. -410 б.
12. Аманкулова З., Омурзаков Д. Спорттук терминдердин орусча-кыргызча кыскача сөздүгү. -Фрунзе: Кырг. ССР ИА басм., 1963. -91 б.
13. Асаналиев Ү. Лобнор тилинин грамматикалык кыскача очерки. -Фрунзе, 1964. -212 б.
14. Ахаллы С. Махмуд Кашкарынын сөзлүгү ве түркмен дили. -Ашгабат, 1958.
15. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексика. -Фрунзе, 1978. -176 б.
16. Ахматов Т., Өмүралиева С. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексика. -Фрунзе, 1990.
17. Ахундов А. А. Из опыта составления «Историко-этимологического словаря азербайджанского языка». -Китепте: Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата: Наука, 1990. -47-50-б.
18. Бардаев Э. Ч. Современный калмыцкий язык. Лексикология. -Элиста: Калмыцкое кн. изд-во, 1985. -153 б.
19. Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и ее изучение. -М.: Наука, 1981. -136 б.
20. Баскаков Н. А. Алтайский язык. -М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1958. -113 б.
21. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. -М.: Наука, 1979. -279 б.
22. Баскаков Н. А., Тоцакова Т. М. Ойротско-русский словарь. -М.: Гос. изд-во нац. и иностр. словарей. 1947. -312 б.
23. Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. -Фрунзе, 1959. -219 б.
24. Батманов И. А., Арагачи З. Б., Бабушкин Г. Ф. Современная и древняя енисеика. -Фрунзе, 1962. -249 б.
25. Бегматов Э. Хозирги узбек тилининг лексик катламлари. -Тошкент: Фан, 1985. -200 б.
26. Биялиев А. Киргизско-русский словарь терминов промысловой охоты. -Фрунзе: Илим, 1967. -106 б.
27. Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. -М.: Изд-во вост. лит. 1963. -367 б.
28. Владимирцов Б. Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия. Введение и фонетика. 2-е изд. -М.: Наука. Главн.ред. вост.лит. 1989. -449 б.

28. Джумагулов Ч. Язык сирот-тюркских (неисторианских) памятников Киргизии. -Фрунзе, 1971. -164 б.
29. Диалектологический словарь якутского языка. -М.: Наука, -392 б.
30. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969. -676 б.
31. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. -Фрунзе: Мектеп, 1980. -156 б.
32. Дыйканов К. Кыргыз тилинин кери сөздүгү. -Алматы: Гылым, 1989. -456 б.
33. Егоров В. Г. Этимологический словарь чувашского языка. -Чебоксары: Чувашское кн. изд-во, 1964. -356 б.
34. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. 1-бөлүк. (Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология). -Бишкек, 1996. -232 б.
35. Жапаров Ш. Кыргызская антропонимика. -Бишкек, 1992. -190 б.
- Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. -Фрунзе: Илим, 1984. -471 б.
36. Идирисов А. Кыргыз тилиндеги ысымдар. -Фрунзе: Мектеп, 1971. -128 б.
37. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. -Фрунзе: Мектеп, 1977. -152 б.
38. Казак тілінің диалектологиялык сөздігі. -Алматы: Гылым, 1969. -428 б.
39. Казак тілінің кыскаша этимологиялык сөздігі. -Алматы: Гылым, 1966. -240 б.
40. Кайдаров А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. -Алма-Ата: Наука, 1986. -328 б.
41. Кайдаров А. Т. Тюркская этимология. -Китепте: Проблемы этимологии тюркских языков. -Алма-Ата: Наука, 1990. -5-25-б.
42. Калмыцко-русский словарь. Под ред. Б. Д. Муниева. -М.: Русский язык, 1977. -765 б.
43. Караимско-русско-польский словарь. Под ред. Н. А. Баскакова, А. Зайончковского, Б. М. Шапшала. -М.: Русский язык, 1974. -689 б.
44. Карасаев Х. К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. -Фрунзе: Мектеп, 1966. -764 б.
45. Карасаев Х. К. Накыл сөздөр. Тил казынасынан баян. 1-китеп. -Фрунзе: Кыргызстан, 1982. -368 б.
46. Карасаев Х. К. Накыл сөздөр. Тил казынасынан баян. 2-китеп. -Фрунзе: Кыргызстан, 1987. -376 б.
47. Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк. -Фрунзе: Кырг. Сов. Энциклопед. Башкы редакциясы, 1986. -424 б.
48. Карасаев Х. К. Камус наама (араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр). -Бишкек: Шам, 1996. -858 б.
49. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. -Фрунзе: Илим, 1980. -172 б.
50. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. -Л.: Наука. Ленингр. отд., 1980. -255 б.
51. Кошгарий М. Туркий сузлар девони. Перевод на узб. яз. С. Муталлибова, т. 1-3. Ташкент, 1960-1963.
52. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. -Фрунзе: Мектеп, 1966. -184 б.
53. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы. -Фрунзе: Мектеп, 1979. -124 б.
54. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. -Фрунзе: Мектеп, 1964. -380 б.
55. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред. Э. Абдулдаев, Д. Исаев. -Фрунзе: Мектеп, 1969. -776 б.
56. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Абдылдаев Д., Биялиев А., Назаралиев Т., Осмонова Ж., Сейдакматов К.). -Фрунзе: Илим, 1980. -324 б.
57. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү (Жапаров Ш., Исаев Д., Конкобаев К., Осмонова Ж.). -Фрунзе: Илим, 1986. -324 б.

58. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү (Жапаров Ш., Исаев Д., Конкобаев К., Осмонова Ж.). -Фрунзе: Илим, 1988. -338 б.
59. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш.). - Бишкек: Кыргыз-Түрк «Манас» университети, 2001. -519 б.
60. Кыргызча-орусча сөздүк. Түз. К. К. Юдахин. -М.: Советская Энциклопедия, 1965. -974 б.
61. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: Тексты и исследования. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. -452 б.
62. Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. -116 б.
63. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. -М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. -111 б.
64. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. Лексикология. -Фрунзе: Мектеп, 1971. -112 б.
65. Махмутов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. -Алма-Ата: Глав. ред. Каз. Сов. Энциклопедии, 1989. -480 б.
66. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. 1-том. -Фрунзе: Илим, 1972. -714 б.
67. Мукамбаев Ж., Осмонкулов А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. -Фрунзе: Мектеп, 1980. -379 б.
68. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. -М.: Наука, 1986. -230 б.
69. Мусаев С. Ж. Кыргыз этнонимдери. -Китепте: Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын очерктери. -Бишкек: Илим, 1991. -100-165-б.
70. Наджип Э. Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосрау и Ширин» Кутба. Кн. 1. -М.: Наука, 1979. -479 б.
71. Наджип Э. Н. Уйгурско-русский словарь. Под ред. Т. Р. Рахимова. -М.: Советская Энциклопедия. 1968. -828 б.
72. Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. -Фрунзе: Илим, 1964. -311 б.
73. Орузбаева Б. О. Кыргыз терминологиясы. -Фрунзе: Мектеп, 1983. -167 б.
74. Орузбаева Б. О. Сөз курамы. -Бишкек, 2000. -358 б.
75. Орысша-казакша сөздүк. 1-том. -Алматы: Казак Сов. Энциклопед. Бас ред., 1978. -576 б.
76. Орысша-казакша сөздүк. 2-том. -Алматы: Казак Сов. Энциклопед. Бас ред., 1978. -590 б.
77. Осмонкулов А., Харакоз П. И. Русско-киргизский гнездовой словарь. -Бишкек: КСЭ, 1993. 368 б.
78. Поппе Н. Н. Монгольский словарь Мукаддимат аль-Адаб. -Л., 1938.
79. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, тт. 1-4. СПб., 1893-1911.
80. Русско-азербайджанский словарь. -Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1954. -432 б.
81. Русско-алтайский словарь. Под ред. Н. А. Баскакова. -М.: Советская Энциклопедия, 1964. -876 б.
82. Русско-башкирский словарь. -М.: Советская Энциклопедия, 1964. -895 б.
83. Русско-киргизский и киргизско-русский словарь синонимов. Составители: Колесников Н. П., Мураталиева Ж., Щербаков С. В. -Фрунзе: Мектеп, 1986. -76 б.
84. Русско-киргизский словарь. Под ред. К. К. Юдахина. -М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1957. -996 б.
85. Русско-киргизский словарь. (Шүкүров Ж., Яншансин Ю.). -Фрунзе: Мектеп, 1964. -668 б.
86. Русско-татарский словарь. -Казань: Татгосиздат, 1938. -668 б.

87. Русско-тувинский словарь. Под ред. А. А. Пальмбаха. -М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1954. -708 б.
88. Русско-узбекский словарь. Под ред. Р. Абдурахманова. -М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1954. -1046 б.
89. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Бишкек, 1997. -328 б.
90. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М.: Наука, 1974. -768 б.
91. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». -М.: Наука, 1978. -352 б.
92. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д». -М.: Наука, 1980. -396 б.
93. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. -Фрунзе: Илим, 1988. -336 б.
94. Словарь русского языка. Сост.: Ожегов С. И -М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953.
95. Сыдыков Ж. К. Байыркы кыргыз эли – кыргыз тили (Тарыхый этнолингвистикалык очерк). -Бишкек, 2002. -224 б.
96. Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар). -Бишкек: Кыргыз-Түрк «Манас» университети, 2001. -336.
97. Таджикско-русский словарь. -М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1954. -790 б.
98. Тенишев Э. Р. Древнекыргызский язык. -Бишкек: Кыргызстан, 1997. -56 б.
99. Турецко-русский словарь. -М.: Русский язык, 1977. -968 б.
100. Туркменско-русский словарь. Под общ. ред. Н. А. Баскакова и др. -М.: Советская Энциклопедия, 1968. -832 б.
101. Узбек тили лексикологияси. -Тошкент: Фан, 1981. -316 б.
102. Узбек тилининг изохли лугати. 1-том. -М.: Русский язык, 1981. -632 б.
103. Узбек тилининг изохли лугати. 2-том. -М.: Русский язык, 1981. -781 б.
104. Узбекско-русский словарь. Главн. ред. А. К. Боровков. -М.: Госуд. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. -840 б.
105. Хажыев Т., Велиев К. Азербайжан дили тарихи. -Бакы: Маариф, 1983. -187 б.
106. Хмельницкая Н. Л., Биялиев А. Русско-киргизский фразеологический словарь. -Фрунзе: Мектеп, 1977. -329 б.
107. Чороев Т. Махмуд ибн Хусейин ал Кашгари жана анын «Дивану лугар т-түрк» сөз жыйнагы (1072-1077). -Бишкек: Кыргызстан, 1997. -144 б.
108. Щербак А. М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. -Китепте: Историческое развитие лексики тюркских языков. -М.: Наука, 1961. 62-172-б.
109. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). -Л.: Наука, 1977. -191 б.
110. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). -Л.: Наука, 1981. -184 б.
111. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). -Л.: Наука, 1987. -152 б.
112. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж» и «Й». Отв.ред. Л. С. Левицкая. -М.: Наука, 1989. -294 б.
113. Юдахин К. К. Предисловие к «Словарю». -Китепте: Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. 1-том. -Фрунзе: Илим, 1972. -1-7-б.
114. Юнусалиев Б. М. Проблемы формирования общенародного киргизского языка. -Вопросы языкознания, 1955, № 2. -28-41-б.

115. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Часть 1. Развитие корневых слов. - Фрунзе: Киргосучпедгиз, 1959. -246 б.
116. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. -Фрунзе: Мектеп, 1971. -292 б.
117. Abu-Hayyan. Kitab al-itrak li lisani al-Atrak. Ceviren A. Caferoglu. Istanbul, 1931.
118. Brockelmann C. Ostturkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens. Leiden, 1954.
119. Caferoglu A. Eski Uygur Turkcesi Sozlugu. Istanbul, 1968 (Turk Dil Kurumu Yayinlari, 260).
120. Caferoglu A. Kasgarli Mahmut. Istanbul, 1970.
121. Caferoglu A. Turk dili tarihi. Istanbul, 1984. – 200; 246.
122. Codex Cumanicus. Edited by G. Kuun. Budapest, 1981. – 396.
123. Ergin M. Dogu turkcesi (Cagatayca). – Turk dunyasi el kitabi. 2. Dil. Kultur. San'at. Ankara, 1992. – 211-215.
124. Ettuhfet-uz-zekiyye fil-lugat-it-Turkiye. Ceviren Besim Atalay. – Turk Dil Kurumu, c. II. 21. Istanbul, 1945. XXXII+296 ve fotokopileri.
125. Gabain A. von. Altturkische grammatik. 2 Aufl. Leipzig, 1950.
126. Gabain A. von. Eski turkcenin grameri. Ankara, 1988. – 314.
127. Hacieminoglu N. Turk dilinde yapi bakimindan fiiller. En eski turkceden Cagdas turk sivelere kadar. Istanbul, 1991. – 280.
128. Houtsma Th. Ein turkisch-arabisches Glossar. Leiden, 1894.
129. Karsilastirmali Turk lehceleri sozlugu. 1. Ankara. 1991. – 1184.
130. Kitabi-Dede Qorqud dilinin izahli lugeti. Red. A. Axundov. Baki: Elm, 1999.
131. Ramstedt G. J. Kalmukisches Worterbuchs. Helsinki, 1935.
132. Rasanen M. Versuch eines etymologischen Worterbuchs der Turksprachen. Helsinki, 1969. – 534.
133. Rasanen M. Versuch eines etymologischen Worterbuchs der Turksprachen. Wortregister. Helsinki, 1971. – 136.
134. Vambéry H. Etymologisches Worterbuch der Turko-tatarischen sprachen. Leipzig, 1878.

Ысымдар көрсөткүчү

- Абдувалиев И. 3, 73.
Абдулдаев Э. 8, 59, 89, 97, 98, 105.
Абдылдаев Д. 98.
Абу Хаййан. 70.
Айтматов Ч. 31.
Арабаев И. 105.
Асанов Ү. 93.
Аталай Б. 67, 69, 81.
Ахманова О. С. 41.
Ахматов Т. К. 3, 5, 105.
Бабыр (Закиреддин Бабур). 72.
Баласагын Ж. 26.
Бартольд В. В. 86.
Батманов И. А. 89, 95, 97.
Бекжанова Р. 98.
Билге каган. 63.
Биялиев А. 97, 98.
Богданова М.И. 107.
Бопп Ф. 78.
Боровков А. К. 72.
Брунова Е. Г. 8.
Будагов Л. 3. 76, 77, 85.
Бухари Сулайман. 75.
Вамбери Г. 20, 72, 76, 85, 100, 101.
Вельяминов-Зернов В. В. 72.
Вербицкий В. 77, 85.
Герати Толу. 71.
Данкофф Р. 65.
Левитская Л. С. 20, 82, 102.
Лигети Л. 70.
Малов С. Е. 86, 87.
Мамытов Ж. 5.
Мелиоранский П. М. 69.
Мехдихан М. 73.
Мойунчор. 63.
Мукамбаев Ж. 5, 12, 89, 104, 105, 108.
Мураталиева Ж. 97, 98.
Мусабаев Г. Г. 65.
Мусаев К. 18, 29, 101.
Муталлибов С. 67, 68, 81.
Муханна (Ибн Муханна). 69.
Мутхий Ибрахим. 67.
Мухиддин А. 73.
Надир-Шах. 73.
Навои А. 71–73.
Дарвеш Мухаммед. 69.
Дыйканов К. 29, 30, 95, 108, 109.
Егоров В. Г. 22.
Жалилов А. 5.
Жамшитова Г. 97.
Жапаров Ш. 32, 99, 100, 106.
Жафаров С. 6.
Жафероглу А. 69, 70.
Замахшари Абулкасым. 68, 69.
Иманалиев К. 105.
Исаев Д. 89, 98, 100.
Караев Ө. 65.
Карасаев Х. 30, 31, 87, 88, 95, 97, 102, 103, 106, 107.
Кашкари М. 3, 19, 21, 24, 38, 60, 64–68, 81, 83, 84, 110.
Келли Ж. 85.
Клосон Ж. 20, 102.
Колесников Н. П. 97.
Кононов А. Н. 61, 65.
Конкобаев К. 100.
Кудайбергенев С. 30.
Кулумбаева З. 5.
Куун Комес Геза. 70.
Күлтегин. 63, 79.
Күлчоро (Куличор). 63.
Кырбашев К. 98.
Лазарев Л. М. 76, 85.
Рясянен М. 20, 80, 101.
Сапарбаев А. 5.
Салтыков-Щедрин М. Е. 71.
Сартбаев К. К. 107.
Севортян Э. В. 20–22, 57, 82, 102.
Сейдакматов К. 25, 30–33, 99, 102.
Семенов А. А. 86.
Табалдиев А. 90.
Таштемиров Ж. 105.
Таймаз А. 87, 95.
Томсен В. 79.
Турсун Имин. 67.
Тыныстанов К. 94, 108.
Убайдуллахан. 72.
Үлкүташыр. 65.
Үсөналиев С. 107.
Фазлуллахан. 75.

- Ожегов С. И. 45.
Орузбаева Б. Ө. 30, 52, 53, 59, 89, 90, 98.
Осмонкулов А. 97, 108.
Осмонова Ж. 98, 100.
Өмүралиева С. 5.
Өмүрзаков С. 65.
Петрарка. 71.
Поливанов Е. Д. 86.
Плутницкий А. М. 98.
Радлов В. В. 20, 21, 24, 74, 77–79, 85, 87, 90, 94, 101.
Рахманов А. 98.
Шмидт А. Э. 86.
Шотт В. 78.
Штейнталь К. 78.
Шүкүров Ж. 89, 97.
Щербаков С. В. 97.
Эржиласун А. Б. 58.
- Фаталихан. 75.
Фалев П. А. 86.
Халидов А. Б. 65.
Харакоз П. И. 97.
Хмельницкая Н. Л. 97.
Хойтсма М. Т. 76.
Хусейин. 71.
Ценкер Ж. 76.
Чобанзаде Б. 69.
Чороев Т. 64, 65.
Чынгы М. Ж. 73.
Шамбаев С. 98.
Шамурзина Р. К. 98.
Шатманов С. 98.
Юдахин К. К. 28, 29, 57–60, 86, 87, 94, 95, 97.
Юнусалиев Б. М. 3, 26, 27, 28, 89.
Яншансин Ю. 97, 107

Мазмуну

Редактордон	3
Алгы сөз (Автордон).....	4
Этимология.....	7
Лексикология.....	23
Адабияттар.....	58
Ысымдар көрсөткүчү.....	63

Илимий басылма
Абдувалиев Ибраим
ЭТИМОЛОГИЯ ЖАНА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Научное издание
Абдувалиев И.
Этимология и лексикография

Редактору- Курманакунов Б.
Компьютерде терген- Абдувалиев Э.
Калыпка салган- Курманакунов Б.
Басууга 26.02.2007-ж. кол коюлду.
Ченеми 60 x 84/16. Көлөмү 9,0 басма табак.
Нускасы 250 даана.

“Айат” басмаканасында басылды. Бишкек ш., Тоголок Молдо к., 60